

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№1
(19434)

2021 чылдың
январь 13
среда

Хүннүн үнери — 08.43
Ажары — 16.58
Хүн дурту — 08.15

Садар өртээ хостуг 12+

Январь 13 — Парлалга хүнү

**Хүндүлүг, журналистер, полиграфистер
болгаш парлалга ажилдакчылары!**

Россияның Парлалга хүнү-биле байыр чедирип тур мен. Бөгүнгү амыдыралывысты делегейде парлалга болгаш медээ чокка, ону чырыдып турар кижилер чок кылдыр бодаары болдунмас.

Хамааты ниитилелдин чүгула херек институту силер. Силерниң ажил-агыйыңар ачызында, кижилер боттарының бодаалын ажык-чарлыг илередип, миллион-миллион кижилерге дыңнадып, эрге-чагыргага база чонга

салдарны чедирип чоруур. Журналистчи күш-ажыл чуртта болгаш делегейде болуп турар болуушкуннарның уjur-утказын тайылбырлап, дыка хөй чүүлдерни эки талаже өскерттиптер күчү-күштүг.

Байырлалдың бо хүнүнде сеткилим ханызындан быжыг кадыкшылды күзедим. Силерге болгаш чоок кижилериңерге аас-кежикти база бүгүдөгө чаагай чорукту күзеп тур мен!

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш.КАРА-ООЛ.

Парлалга адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг болгаш үре-түннелдиг ажылы дээш, бедик шаңналдарга төлөптүг болган журналистерни адаары чоргааранчыг.

РФ-тиң массалыг коммуникациялар болгаш парлалга талазы-биле федералдыг агентилелиниң Хүндүлел бижинге "Шын" солуннуң ажилдакчылары Сайлык Монгуш, Алина Ооржак, Оксана Базыр база "Тыва Республиканың алдарлыг журналистери" деп бедик атка Чооду Кара-Күске, Марина Монгуш, Тываның Баштыңының Хүндүлел бижинге "Тувинская правда" солундан Любовь Ховалыг, "Шын" солундан Аниэс Базыр-оол база КТРК "Тываның" корреспонденти Константин Куцевалов төлөптүг болуп, шаңнатканнар.

ДЕМИР-ҮЖҮҮҢЕР ЧЫЛГЫР БОЛЗУН!

Россияның империязынга парлалга 1703 чылдың январь 13-те бир дугаар көстүп келген.

Парлалга хүнү — парлалганың бүгү ажилдакчыларының, массалыг парлалга чепсектериниң байырлалы болур.

Ынчангаш парлалга ажилдакчыларынга "Шын" солуннуң номчукчуларының өмүнээзинден изиг байырны чедирип тур бис. Журналист кижиниң караа көскү, кулаа дыгыжы, буттары маңгыр болур, демир-үжүүңер кезээде ылгын болзун!

Тыва күрүне тургустунган соонда дөрт чыл эрткенде, 1925 чылдың август 31-де эрги моол бижик-биле «Эрге шөлээлиг Таңды Тыва» деп тыва национал эң баш-

дар база штаттан дашкаар корреспондентилер Артыш Монгуш, Лидия Иргит олар демниг ажилдап турарлар. База солуннуң чыскаакчылары хөй чылдар

иштинде кызымаккай, ак сеткилди-биле ажилдап чоруур Сайлык Монгуш, Алина Ооржак, корректорлар Чойганмаа Мачык, Алена Лагбы.

Ынчангаш парлалганың ажилдакчыларынга дараазында одуругларны тураскааттывыс:

Чаа-чаа ырак-чоокта медээлерни үзүк чокка
Чонга дүрген чедирер дээш кызып чоруур
Парлалганың шыдамыккай ишчилериниң

Байырлалы — январь он үш моорлап келди!

Четтикпейн манаарывыс солун-сеткүүл-
Корреспондент, редакторнуң, оон ыңай
Чыскаакчының, корректорнуң хүн бүрүде
Кылып чоруур чогаадыкчы ажылы бо! Бистин корр.
«Шын» солуннуң тырттырган чуруктары.

"Шынчылар" Алена, Сайлык, Чойганма Туранда.

Ася Түлүш Тожуга сургакчылаашкын үезинде.

Аныак корреспондент Чыжыргана Саая.

тайгы солун чырыкче үнген. Ооң тиражы чүгле 300 кезек турган.

1930 чылда тыва бижик чогааттыгач соонда, июль 5-тен эгелеп баштайгы тыва солун «Тыва араттың шыны» деп ат-биле үнген. 1931 чылдың январь 19-тан тура бо хүнге чедир тыва чоннуң ынак солуну «Шын» деп атты эдилеп чоруур.

Ол чырыкче үнген баштайгы хүнүнден эгелээш тыва дылды сайзырадып келген база республиканың бурунгаар хөгжүлдизинге кириген үлүг-хуузу дээш совет үеде «Шын» солун «Хүндүлел ордени»-биле шаңнаткан.

Оон ыңай кандыг-даа солун хөй саныг журналистерни, ажилдакчыларны хаара тудуп келген. Ам бо үеде редакцияда 10 киж ажилдап турар, оларның аразында беш журналист неделя санында үнер солунга аңгы-аңгы медээлерни, очерктерни, чурумалдарны, уран чечен чогаалдарны бижип, парлап турар. Амгы үеде редактору Виталий Петров, харысалгалыг секретары Ася Түлүш, чогаадыкчы корреспондентилер болгаш очулдурукчулар Саяна Монгуш, Сайлык-маа Комбу, Чочагар Монгуш, Владимир Ооржак, Чыжыргана Саая, Мерген Он-

"Шынның" ажилдакчылары 2004 чыл.

ЧАЗАК ХУРАЛЫНДАН

Шолбан Кара-оол: «Идепкейжи болуп көрүңер, удуртукчулар. Интернет тыптып келгени-биле, ниитилел биле эрге-чагырганың аразында харылзаа каянгызындан артык чоок апарган. Кижилерүзү силерниң ажылыңар дугайында бүгү делегейге тарай бээр интернет четкизинге чугаалап болур. Чон-биле дорт харылзааны тударынче кыйгырып тур мен» — деп, сайыттарга, удуртукчуларга бо чылдың бир дугаар Аппарат хуралында дамчыткан.

Аппарат хуралында хей-ниитиниң айыыл чок чоруунуң сайыдының дыңнатканы-биле: байырлал хуннеринде ниитизи-биле 54 кем-херек үлгедиишкиннери болган. Эрткен чылга деңгээрге бо чылын 5 катап хей. Оларның иштинде онза аар кем-херек 11, 2 өлүрүүшкүн, 1 кижиниң кадыыңа аар хора чедирген кем-херек бүрүткеттинген. Республикага чурум тудары-биле 3540 дружинник 1000 ажыг рейдилерни чоруткан. Республиканың девискээринче арага кирибери-биле «Шивилиг» постузунга 519, «Акка» 226 машинаны хынаан. 935 литр спирт холумактыг продукцияны хавырган. Ол дээрже эрткен

чылга деңгээрге 3 катап хей болуп турар. 4 орук озал-ондаа болган. 12 кижиле амы-тынындан чарылган, 4 кижиле кемдээн.

«Бо неделяда 2020 чылдың түңнелдерин кылып, шылгараңгай ажилдакчыларны шаңнаар. 2021 чылдың чаа сорулгаларын тургузуп ажилдап эгелээр бис. Боттарының хүлээлгелерин күүседип шыдавайн турар ажилдакчыларның чактырылганын база чугаалаар мен.

Чылдың төңчүзү шавыланар дээр болгай. Ону утпаалыңар. Ынчангаш оваарымчалык болуп көрүңер. Берге айтырылганың бирээзи арагалаашкын болуп турар. Бистиң өгбелеривис элээр чурттап чораан» — деп, Аппарат хуралында Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Карим Сагаан-оол: «Кем-херек үлгедиишкиннери болгаш хоойлу-дүрүм үрээшкени-биле ажил үргүлчү чоруп турар.

Январь 11-де Тываның Чазаның Аппарат хуралында Кызыл хоорайның мэри Карим Сагаан-оол Чаа чылдың болгаш Рождество байырларда кылган ажил-ижиниң дугайында илеткээн: Чаа чылдың дыштаныр хуннеринде ниитизи-биле 213 болуп эрткен культура-

массалыг хемчеглерге 50 муң хире хоорай чурттакчылары болгаш аалчылары киришкен. Байырлыг хемчеглер үезинде аңгы-аңгы угланышкындарга рейдилер чоруттунган. Чедимче чок өг-бүлелерге 200 ажыг, арагага удур 26 рейдилер үнген. Ажил чоруп турган кадында-ла найысылалывыска 1 өлүрүүшкүн, 4 кижиниң кадыыңа аар хора чедирген кем-херек үлгедиишкиннери болган. Ол дээрже 2 тала арага ишке, маргыш үнген түңнелинде мындыг муңгаранчыг түңнелге келген. Оң болгаш солагай талакы эриктерде дачаларга кем-херек, хоойлу үрээшкенин болдурбазы-биле хемчеглерни күштелдирери чугула.

ТР-ниң иштиги херектер сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Март-оол Тарначы январь 11-де болган Аппарат хуралында дыштаныр хуннерде болган кем-херек үлгедиишкиннериниң дугайында допчу илеткелди кылган: — Бо чылдың эгезинден тура болган орук озал-ондартарыңа хамаарыштыр анализти чоруткан бис. Амгы үеде албан езу хыналдазы чоруп турар, чурум үрекчилеринге хамаарыштыр хемчеглер алдыган. Автомашина мунар эргези чок 215 барымдаа илереттинген. 94 эзирик машина мунган чоллаачылар илереттинген. 547 литр арага продукцияны хавырган.

НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕР БОТТАНЫЛГАЗЫН ЧЕДИП АЛГАН

Тыва Республика 2020 чылдың түңнелдери-биле национал төлевилелдериниң тускай сорулгалыг 158 көргүзүлгениң 157-зин (99,4%) күүсеткен. «Айыыл чок болгаш шынарлыг автомобиль оруктары» национал төлевилелдин 1 көргүзүү — оруктарда өлүм-чидимниң хей болганы-биле күүсеттинмейн барган.

Регион Чазаның аппарат хуралында чазак даргазының оралакчысы Александр Брокерт мындыг дыңнадыгы кылган: «2020 чылда пандемия үезинде национал төлевилелдерни боттандырган. Ындыг болзажок, эрге-чагырганың шупту структуралары ажилды мөөңнел, национал төлевилелдерниң хемчеглерин күүседип шыдаан. Чоруткан хемчеглерниң ачызында, национал төлевилелдерниң шупту хемчеглерни кылдырган».

2020 чылдың түңнели-биле, Россияның субъектилериниң башкарыкчы командалар санынче Тыва база киргенин дыңнаткан. Күүсекчи эрге-чагырганың регион органнары эки ажилдааш, 99,9 млн. рубль хемчээлдиг тускай шаңнал акшазын алган.

Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол оң дугайында бодунуң блогунда бижээн: «Ол гранты акшазын буруну-биле республиканың бюджет адырының шупту ажилдакчыларыңа декабрьның

шалыңы дээш чорудуп бээр шийтпирни хүлээп алган бис. Шын шийтпир үнген».

2021 чылдың январь 1-ни-биле, республиканың Чазан национал төлевилелдер база күрүне программаларының хемчеглерин боттандырыңа федералдыг яамалар болгаш ведомстволар-биле 37 саң-хөө дугуржулгаларыңа аттарны салган. Дугуржулгалар езугаар ниитизи-биле 13 млрд. рубльди шигээдип алып ужурулг. 2021 чылдың январьда база саң-хөө дугуржулгалары уламчылаар.

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИИШКИННЕРИ 2020 ЧЫЛДА КЫЗЫРЫЛГАН

Тываның хей-ниити айыыл чок чоруунуң сайыды Виктор Хулерниң дыңнады-биле алырга, назы четпээнер ортузунда кем-херек үлгедиишкиннери 30,5 хуу кызырылган.

Өвүрде чаңгыс-даа кем-херек үлгедиишкени болбаны демдеглеттинген болза, Каа-Хем кожуунга эрткен чылын 16 турган болза, бо чылын 2 кем-херек болган. Сүт-Хөл кожуунда 8 турганындан 2 кылдыр, а Бай-Тайгада ийи катап эвээжээн.

Тес-Хем кожуунда 4 корум-чурум үрээшкени 10 чедир өскөн, а барыын талада эң улуг кожуун Барыын-Хемчикте — 36-дан 43 чедир немешкен.

2020 чылда ниитизи-биле бүрүткеттинген кемниг херектер саны эвээжеп

турар. Онза аар херек — 14,8%, өлүрүүшкүннер — 14,8%, наротиктер-биле холбаалыг херектер саны 12,2% кызырылган.

Эзирик байдалда херек үлгедиири 3,6% көвүдээн. Ылаңгыя Кызыл хоорайда, Танды, Чөөн-Хемчик, Би-Хем кожууннарда өзүлде бүрүткеттинген. Кызыл, Улуг-Хем база Сүт-Хөл муниципалдыг районнарда назы четпээнер ортузунда кем-херек үлгедиишкиннери эвээжээн.

ТОННА ХИРЕ АРАГА СУРРОГАДЫН ХАВЫРГАН

Чаа чылдың дыштаныр хонуктарында ДНД кежигүннериниң киржилгези-биле хоойлуга чөрүштүр садып-саарар деп турган 936 литр спирт холумактыг суук чүүлдү хавырган. Эрткен чылдың Чаа чыл хонуктарында турганындан үш бүдүн чартык катап хей деп, регионнуң Аппарат хуралында Виктор Хулер дыңнаткан.

Чаа чыл дүнезинде база дараазында дыштаныр хонуктарда эки-турачы улусчу дружиналарның 3,5 муң кежигүннери патрульдашыкчы үнген. Республиканың иштиги херектер сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Март-оол Тарначы эки-турачы улусчу дружинниктериниң идепкейи чоруун аппарат хуралында онзалап демдеглезен.

Эки-турачы улусчу дружинниктериниң киржилгези-биле арага болгаш спирт холумактыг продукция садып-саарып турар 905 садыг объектилерин, организациялары база хуу сайгарлыкчыларны хынаан.

ТЫВАНЫҢ ИНСПЕКТОРЛАРЫ БОЙДУС ДЭЭРБЕЧИЗИН ХААН-ДЭЭРГЕ ТУТКАН

Чаа чылдың узун дыштаныр хуннеринде чөпшээрел чок кижилерниң тайгаже аңнап кирерин баш удур билгеш, «Убсунур заповеднигиниң» күрүне инспекторлары уйгу-чыдын чок хаактыг истерин изеп чорааш, «Хаан-Дээр» чыл-чылы-биле калчаарап амдажаан төтөглекчилерни (браконьерни) ол-па черинге январь 8-те тудуп алган.

Бойдус дээрбечизиниң «уязын» өрттедипкен, чайгы үеде ону узуткаары берге турган — деп, директор Тиинмей Балбан-оол болуушкун болган черден тырттырган видеозунда дамчыткан.

«ТУВАКОБАЛТ» КОМБИНАДЫНГА БОЛБААЗЫРАДЫЛГА

«Арыг чурт» федералдыг төлевилел кызыгаарыңа Тыва Республика Россияның Бойдус камгалал яамызы-биле «Тувакобалт» комбинатының артынчыларын болбаазырадыр-биле ниитизи-биле 153,6 млн рубльга дугуржулга чарып алган.

20 чыл иштинде «Тувакобалт» комбинатының ажилдап келген түңнелинде 1,4 млн куб метр хоралыг артынчылар тыптып келген. Ол артынчылар 5 шыгжамырда киригенин.

Шыгжамырларда хоралыг артынчылар чер адааның сугларын хирлендирер болгаш ажык сугларже кирер айыылды тургузуп турар.

2021 чылда «Арыг чурт» федералдыг төлевилелдин кызыгаарыңа ол айыылдыг артынчыларын болбаазырадыр. Болбаазырадылга ийи кезектиг болур: техниктиг болгаш биологтуг. Бирги кезээнде тускай техника дузазы-биле камгалал хемчеглер чорудар. Болбаазырадылганың биологтуг кезээнге хей чылдыг үнүштер тарыыр.

Тыва Республиканың Бойдус камгалал яамызы.

ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИ

Бо дүне таптыг-ла даң бажында 4 ша 35 минута үезинде Кызылга чер шимчээшкени болган. Ону каът бажыңарда, ылаңгыя 5 каъттан өрү чурттап турар улустар кончуг эки билген. Люстралар, шкафтарда аяк-сава каңгырткайнып дагжай бээр-ге, шыырак удуп чыткан кижилер оттуп кээп, сайгылгааннарын чырыдып турган. Синоптиктерниң дыңнатканы-биле, вторник дүнезинде (11-ден 12) Моолдун девискээринге болган чер шимчээшкениниң кавыны Сибирь регионнарынга Бурятия, Хакасия, Тыва, Красноярск крайга, Иркутск облазынга 2-5 балл болган.

Бистиң корр.

ШЕРИГДЕН ДҮВҮРЕНЧИГ МЕДЭЭ

«Амыр-менди, арат-чон. Мени Куулар Шойгу Соянович дээр. Амгы үеде бис, 5 тыва оол, Ярославль областа Ростов Великий деп хоорайда шериг албан эрттирип турар бис. Бо черге келгеш, эскерип турарымга, удуртукчулар бистиң аймак сөөгүвүс, омаавысты көрбес болуп турар. Бисти, майтап, сөглөп «Тывалар дээрже — пстар, дол» тар!» дээрлер. Бис ол

херекке таарзынмайн турар бис, кандыг-даа кижиле ооң-биле чөпшээржиш шыдавас.

Изиг ханныг болгаш, бис маңаа сокчуп, чокшуп, канчал-даа келдивис.

Дүүн, январь 8-те, замполит-биле маргышкан бис, биске ынчангаш чүгле 5 тыва оолга кеземче херээн онаап турар.

База-ла нациявыс дээш, орустап чугаалаарга «личная неприязнь», хууда көрбестей бергени-биле.

Бисти бо шериг кезээнден өскээр шилчидип көрүңер деп рапорт-даа кириривиске, ора соккаш октаптар хевирлиг. Мээң адым Шойгу боорга, шериг хевимде адымны безин кыстырар дээримге, хоруп турар. Ол дээрже бистиң сайытты хүндүлөвейн турары ол.

Ийи-үш удаа «Сайыт шериг эртем дооскан бе? Миллионнар оорлап турар!», «Шериг акша оорлаан...» — деп чугаалар эгелээр, база-ла маргыжып, чокшур апаар-дыр бис.

Аравыста ажы-төлдүг улус база бар, безин чадаарда шериг пособиен уругларывыс алзын дээш, справка безин ап шыдавайн турар бис. Бо чүгле мээң звес, шупту турар тыва оолдарның билдиришкенин-дир.

Январь 9-та, маңаа ажы-биле чугаалаарга, өске үнер байдал чогуңдан, 5 тыва калбаа-биле сокчуптар деп тур бис.

Ооң соонда бистиң кайнаар кире бээривис билдинмес, дисбат, «губа», гауптвахта бооп болур. Мону таратчып бээрин дилеп тур мен, арат-чон.

Чазак Баштыңы Шолбан Валерьевичиге-даа чеде

берген болза, бодаарымга, көөр болза база бисти биллип, сагышсыраар боор.

Сергей Кужугетовичиге четкен-даа болза, көргүзүп бээр болза.

Оон-даа ыңай хилинчектиг, чүгле кайнаар-даа дамчытпайн турар, өске чүну-даа кылып шыдавас-тыр бис, сокчуптар дээрден башка, канчалдыр-даа боданган, кымче-даа бижээн, хей болуп турар.

Ынчангаш катап база бо тырттырган чагааны таратчып бээрин дилээр-дир мен, арат-чон».

Шериг хүлээлгезин эрттирип турар солдаттың чугаазын эдилге чокка парладывыс.

Ук болуушкунга хамаарыштыр январь 11-де болган Аппарат хуралында Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол бодунуң дүвүрээзинин илереткеш, Хей-ниити айыыл чок чоруунуң сайыды В.К. Кууларга база Хей-ниити палатаның даргазы А.П. Дамба-Хууракка шериг эрттирип турар Куулар Ш.С-тен дилеглиг видеозунда хомудалын тодарадып, Ростов-Великий хоорайда шериг кезээниң удуртупгазы-биле харылза-жып, чүвениң уjur-чөөн сайгарар даалганы берген. Албан хүлээлгезин төлөптиг эрттиреринге байдалдарны тургузары чугула деп, дарга сагындырган.

2021 ЧЫЛДА ИНВАЛИДТЕРГЕ КАНДЫГ ӨСКЕРЛИИШКИННЕР БОЛУРУЛ?

Кадының байдалы кызыгаарлыг кижилерге справка бижидип алыр болгаш келдередилгениң техниктиг херекселдерин алыры белең апаар.

Март 1-ге чедир инвалид байдалын шынзыдарының бөдүүнчүткен чуруму ажилдап турар, а ооң дугайында справканы 2021 чылда электроннуг-даа, саазын-даа хевиринге белеткеп кылып болур. Үнүп келген чылдан тура коляска, колдуктааштар, протезтер садарына электроннуг хевирге сертификаттар берип эгелээр, а оң чурттап турар чериниң аайы-биле ап болур. Оон ыңай бо бөлүктүн кижилерин чүү манап турарыл?

ЭЛЕКТРОННУГ СЕРТИФИКАТ ЧҮНҮ БЭЭРИЛ?

Декабрь 29-та Президент Владимир Путин электроннуг сертификат дузазы-биле келдередилгениң техниктиг херекселдерин садып алырын чөпшээрээниң дугайында хоойлуга атты салган. Ноябрь 18-те Күрүне Думазының пленарлыг хуралына күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының оралакчысы Алексей Вовченкоң дыңнатканы-биле, инвалид кижиниң келдередилгезиниң тускай программасына көрдүнген тодаргай хөреңги дээш компенсацияның түңүн "Мир" картасынче кирип турар кылдыр чаңчыктырар. Ооң-биле чүгле көрдүнген техниктиг херекселдерни садар. Ол дээрже протезтер, кулакка кедер аппараттар, коляскалар, колдуктааштар болгаш өске-даа чугула херекселдер.

Сертификатты кайы-даа садыгга ажыглап болур, оон аңгыда онлайн садыгга алыр-биле база болур.

Кандыг хевирге оңу алырын шилип ап болур: сертификат, компенсация азы херекселдин бодун. Келдередилге херекселин, ооң мурнунда ышкаш, чүгле чурттап турар чериниң аайы-биле эвес, турар чериниң аайы-биле база ап болур.

Протезтер болгаш коляскаларга электроннуг сертификат дугайында хоойлунуң утказын Карелова чугаалаан.

Федерация Чөвүлелиниң вице-спикери Галина Карелова ооң мурнунда Россияда 12 миллион чыгыгы инвалидтер, оларның иштинде 670 муну бичии уруглар бар дээрзин дыңнаткан турган. Чылдың-на техниктиг херекселдер дээш 1,6 миллион кижиге кээп турар.

ТӨЛЕВИРЛЕРНИ ИНДЕКСААСТААР

Январь 1-ден тура шупту ажилдавайн турар пенсионерлерниң камгаладылга пенсиялары, ооң иштинде инвалидтерниң, 6,3 хууга өзер. Социал пенсияларны 2021 чылдың апрель 1-ден тура 2,6 хууга индексастаар. Инвалид байдалы дээш шериг пенсияларны 2021 чылдың октябрь 1-ден тура шериг албанныгларның шалыңының индексациязы-биле кады 4 хире хууга өстүрер.

2020 ЧЫЛДЫҢ КОЛ ХООЙЛУЛАРЫ: СОЦИАЛ БӨЛҮК

2021 чылдың февральдан тура инвалидтерге ай санында төлевирлерни 3,8 хууга өстүрер деп планнап турар. Ол-ла хемчээлге социал дуза өртөктери база өзер – чиигелделиг эмнер, санаторийже путевкалар, хоорай кыдының электрчкаларынга орук өртөз.

Экспертизаны пандемия соонда эртип ап болур
2021 чылдың март 1-ге чедир, коронавирус инфекциязы дээш пандемия үезинде инвалидность тургузарына бөдүүнчүткен чурум ажилдап турар. Инвалид кижиниң статусун чартык чылга узадып каар, а бир дугаар оңу ап турар улуска эмчи экспертизаның оюрозунче келдирбейн бээр. Ынчалза-даа пандемия төнөргө, инвалид байдалын тургузар болгаш шынзыдар экспертизаны дөмөй-ле эртер апаар. Шынзылганы поликлиникадан алыр, аңаа-ла эмчи шинчилгезиниң түңнелдерин айтып каар. Ооң мурнунда бир эвес медээлер долу эвес болза, аарыг кижиге эмнелгеже дедир баргаш, долдурар турган. Декабрь 9-та күш кирген Чазактың доктаалы-биле, 2021 чылдың март 1-ден тура поликлиникалар боттары экспертизаның негелдези езугаар документтерни чедир кылып апаар.

ШУПТУЗУН – ТЕЛЕФОНГА

2021 чылдың июль 1-ден тура россияжилер чогуур ужуруг социал дуза хемчеглериниң дугайында медээлерни чаңгыс аай күрүне дузазы (госуслуги) чедирер төптүн телефонундан билип ап болур. Кымга кандыг чиигелделер, дузаламчы акшалар, төлевирлер хамаар-жырын аңаа чугаалап бээр.

Ооң-биле кады 2021 чылдың июль 1-ден тура кадының аайы-биле арга-шинээ кызыгаарлыг улус күрүне дузазы алырда, инвалид байдалының дугайында медээни бербейн барып болур: албан чери боду Пенсия фондузу азы инвалидтерниң федералдыг даңзызындан тодарадып алыр.

Россияда инвалидтерге продукция бүдүрүлгелеринге бөлүк хемчеглерни доктааткан.

Удавас кадының аайы-биле пенсияны ала-чайгаар санай бээр чадавас – ындыг хоойлу төлевилелин декабрь 15-те Күрүне Думазыныч киирген. Оңу бөлүк депутаттар болгаш сенаторлар ажилдап кылган, Чазак оңу деткээн. Пенсия фондузу төлевирлерни хамаатыларның билдиришкенин чокка боду доктаадып эгелээр дээрзин даап бодап турар.

СПРАВКАЛАР ЭЛЕКТРОННУГ ХЕВИРГЕ ҮНҮП ЭГЕЛЭЭР

2022 чылдың январь 1-ден тура хамаатының инвалид деп шынзыдып турар херечилел бижиктен ушта бижилгени тускай электроннуг хевирге бээр. Күш-ажыл яамызының бо дужаалы декабрь 22-де хоойлу-дүрүм медээлериниң порталына парлат-тынган. Ол үеге чедир справканы электроннуг-даа, саазын-даа хевиринге ап болур дээрзин документи-тиде бижээр.

Хамаатыны инвалид деп шынзыткан соонда 3 ажил хүнүнүн дургузунда справканы пенсия хандырылганың органнынче угландырар ужуруг дээрзин дужаалда доктааткан.

2022 чылдың январь 1-ден тура хамаатының инвалид деп шынзыдып турар херечилел бижиктен ушта оижилгени тускай электроннуг хевирге бээр. Күш-ажыл яамызының бо дужаалы декабрь 22-де хоойлу-дүрүм медээлериниң порталына парлаттынган. Ол үеге чедир справканы электроннуг-даа, саазын-даа хевиринге ап болур дээрзин документи-тиде бижээр.

Хамаатыны инвалид деп шынзыткан соонда 3 ажил хүнүнүн дургузунда справканы пенсия хандырылганың органнынче угландырар ужуруг дээрзин дужаалда доктааткан.

Марина СОКОЛОВА.

КЫШКЫ ДЫШТАНЫЛГА ХОНУКТАРЫНДА ХЫНАЛДАЛАРНЫ ЧОРУТКАН

Чаа чыл байырлалдарының хүннеринде болгаш кышкы дыштанылга хонуктарында назы четпээннер ортузунга «онза байдалдар» тургуспазы-биле 2020 чылдың декабрь 26-дан 2021 чылдың январь 10-га чедир шыңгы хыналда үнүүшкүннерни план езугаар организастаан. «Кышкы дыштанылга», «Харысалгалыг ада-иелер» деп профилактиктиг операцияларга даянып, ниитизи-биле 2028 хыналдаларны чоруткан. Хыналда үнүүшкүннерге башкылар, эмчи, шагдаа ажилдакчылары, социал бөлүктүн, культура, спорт, аныяктар-биле ажил чорудар албан черлериниң ажилдакчылары хаара туттунган. Олар назы четпээн ажы-төлдүн бажың-балгадында бар-чогун хүн-бүрүде демдегелеп, ада-иени харысалгалыг болурун сагындырып, арага ижеринге сундулуг ада-иелерни хынап, назы четпээннер учедунда турар уругларны база хайгааралга алган. Хыналдаларны чорудуп турбуже, арага ижип алгаш, ажы-төлүн хайгаарал чок арттырып турган ада-иелер илерээн. Оларга хамаарыштыр сагындырыг ажилдарын чорудуп, назы четпээн ажы-төл-биле айыыл-халап болу бербезин дээш хыналдалар үезинде 6 ажы-төлдү

хоргадап черинче хавырган. Эйлиг-Хем суурга 1 назы четпээн уруг чуңгулап тургаш аар эвес кемдээшкени алган, Арыскан суурга назы четпээн бичии оолду эзирик чолаачы үстүрген түңнелинде, бичии оол 7 хонук хинчектенгеш амы-тынындан чарылган. Хайыракан суурга назы четпээн 10 класс оол культура одаандан оор кылгаш туттурган. Школа доозупкан-даа болза, назы четпээн оол Кызылга бир кижини бижек-биле коргудуп тургаш, телефонун үптөп алгаш туттурган. Халдавырлыг коронавирус аарының уржундан шупту спортчу, культура-массалыг хемчеглер кызыгаарлаттынып, интернет четкизин дамчыштыр онлайн хевирге болуп эрткен.

“Улуг-Хем” солунуң корреспондентилери.

СҮТ-ХӨЛГЕ ДЫШТАНЫР ХОНУКТАРДА...

Январь 8-тиң хүнүндө кожуунуң Ишкин болгаш Кызыл-Тайга талазынче малчыннарның ниити амыдыралын болгаш мал-маганның күш-деңгелин база кышты кайы хире эртип турарын сонуургап, ужуражып, малчыннарының ко-даннарына четтивис.

Кызыл-Тайга сумузунда Кара-Хөлчүк девискээринде, 2019 чылдың кыштаг киржикчизи Монгуш Чайнаның аалына чедип, 2021 чылда хүлээдир малының кышты кайы хире эртип турарын, база малчыннарны дүвүредип турар айтырыгларын чугаалажып четкен, база ындыг угланышкын-биле Ишкин сумузунуң Төштүг-Алаакта, 2019 чылда 20 инектиң ээзи Ооржак Аржаалайның аалына, “Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг” төлевилелиниң 2018 чылдың киржикчизи, Белдиреш деп черде Монгуш Аястың, Шеле аксында 2020 чылдың киржикчизи Ооржак Айдың Тойлуунуң, Ишкин сумузунуң ийи Ишкин аразы деп черде 2016 чылдың Сат Араажының кыштаанга барып четкен малчыннарның мал чеминиң курлавырын, кажааларының чылыгашкынын, кургаг өдзөн, дус, чемин, черле ниити

байдалдарны сонуургап таныштывыс. Малчыннарның кыштап олурары ниити чогуур байдалдарда кышты хүр-менди эки эртип турар.

Кызыл-Тайга сумузунуң Шавар-Терек деп черде кыштап олурар хуу арат-фермер ажил-агыый Маадыр, Сайзаана Ондарларның аалына чедип, база Ак-Тал девискээринде кыштап турар 2020 чылда кожуунуң мал-маган талазы-биле Наадым чемпиону Ондар Буянның аалына барып ужуражып баар аас-кежиктиг болдуус.

Дыштанылга хүннери эртти, ажил-иш, амыдырал уламчылап турар! Чаа үнүп келген чылыгыста улам шудургу, демне-жил, кызымаккай чурттаалыңар!!! Чүгле бурунгаар.

Январь 10-нуң хүнү-биле Бора-Тайгада байдал оожум, кудумчууда 4 класстарның ада-иелери родпатрульдап чоруп турар болду, өске сумуларда база байдал оожум деп дамчыткан. Черле кичээнгейни суларатпас болзувусса эки!

Таймир САРЫГЛАР,

Сүт-Хөл кожуунуң чагырга даргазы.

Январь 13 — Парлалга хүнү

ТЫВАНЫҢ ЖУРНАЛИСТЕРИНГЕ ӨӨРҮНЧҮГ МЕДЭЭ

Тывы» солуннуң культура килдизиниң удуртукчузу, мергежээн журналист турганы ол. Амдыгаа дээр «Тувинская правда» солунда культура амыдыралын чырыдып чоруур хоочун. Ооң авазы Лариса Петровна Кенин-Лопсан, Четверикова, база-ла солунчу, күш-ажылчы базымнарын «Тувинская правда» солундан эгелээш, хүндүлүг дыштанылгаже үнүп, мергежилге шынчы бооп арткан. Лариса Петровнаның амыдырал-чуртталгазының база журналист салым-чолунуң дугайында сактышкынның очериги «Чонар-даштан демир-үжүк» шаңналды чаалап ап, бедик үнелелге төлөптүг болган. 83 харлыг ие бодунуң карак-кызыл ажылының түңнелин «Центр Азии» солуннуң арынарынга көргөн-даа болза, ооң аңгыном кылдыр үнүп келиринге четтикпейн барганы, харааданчыг. Ооң ол шаңналын коллегазы, уруу хүлээп алган.

Эрткен 2020 чылда коронавирус хамчыыга удур карантин хемчеглерин чарлап, хөй кижиге чыгырын хораан болгаш, шаңналдар маадырларыга үезинде четпээн. Ындыг болзажок ол байырымныг хүн албан чедип келиринге идегээр мен.

Тываның Баштыңының 2020 чылдың февраль 4-те чарлыгы-биле Тыва Республиканың алдарлыг журналисти атты Тываның Журналистер эвилелиниң даргазы Эльвира Сергеевна Лифанова, август айда, Национал музейиниң баарында шөлге хөй чоннуң мурнунга Шолбан Валерьевич Кара-оолдан ол шаңналды бир дугаар алыр аас-кежиктиг болган.

Тываның Журналистер эвилелиниң даргазының Чазактың шаңнал комиссиязының кежигүнү тургаш чедип алганы ол шаңналдарын Кара-Күске Күнзекович Чооду биле Марина Монгушевна Кенин-Лопсан Россияның Парлалга хүнүнде — январь 13-те алырлар боор деп идегээр мен. Ынчангаш чүрээм ханызындан изиг байырны чедирип тур мен».

Надежда АНТУФЬЕВА, Россия Федерациязының алдарлыг журналисти, 1984 чылдан бээр Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

2018 чылда Россия Федерациязының алдарлыг журналисти атты тургускан соонда, 2019 чылдың март 15-те Тыва Республиканың алдарлыг журналисти атты доктаадып бадылаанын сагындыраал.

ТР-ниң Баштыңының 2020 чылдың октябрь 9-та № 236 чарлыгы-биле шаңнал комиссиязының Кара-Күске Чооду биле Марина Кенин-Лопсанга хүндүлүг аттарны тыпсыр дугайында шийтпири бадылаттынган.

Россия Федерациязының алдарлыг журналисти, 1984 чылдан бээр Россияның журналистер эвилелиниң кежигүнү Надежда Антуфьева өөрүнчүг медээни дамчыткан турган.

«Өөрүнчүг профессионал медээ. Ам бисте Тыва Республиканың үш алдарлыг журналисти бар. Россияның Журналистер эвилелиниң регион салбыры - Тываның Журналистер эвилелиниң дилээни-биле мергежилниң хоочуннары Кара-Күске Чооду биле Марина Кенин-Лопсан ол аттарга төлөптүг болган.

1968 чылдан бээр ооң кежигүнү Кара-Күске Күнзекович Чооду — бистиң Журна-

листер эвилелиниң эң улуу. «Тываның аныктары», «Шын», «Улуг-Хем», «Центр Азии» солуннарда чартык чүс чыл ажыг үеде мергежили-биле ажылдап чоруур хоочун. «Профессионал ниитилежилге мурнунга ачы-хавыязы дээш» деп хүндүлел демдектиң эдилекчизи. Назы-хары 84 ашкан-даа болза, чиик адак, чадаг-тергезин мунупкан, хоорайның ужу-кыдыында хемчеглерде киржип, хөй-ниитичи база спортчу амыдыралды чырыдып, чогаадыкчы тура-соруун ам-даа салбааны өскелерге үлегерлиг.

Марина Монгушевна Кенин-Лопсан Журналистер эвилелинге 1982 чылда кирген. Чаа-ла солунчу оруумну эгелээн меңээ, Марина Монгушевна «Молодёжь

"ШЫН" СОЛУННУҢ МӨӨРЕЙИНИҢ ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИКЧИПЕРИ

Мария Кыргыс уруу-биле.

Самбажык Сандак.

Айлаң Кыргыс.

Чыжыргана Саая.

ТЫВЫЗЫКСЫГ АВА

Сардана Борбак-оол – холу чемзиг, тывызыксыг аваларның бирээзи. Ол Кызылдың «Серебрянка» санаторийинде дыштанып, эмненип турар чонга культурулг хемчеглерни солун, ажыктыг эрттирип турар. Культура институтун дооскаш, бо-ла адырга бараан бооп келген. Сардана Дадар-ооловна бодунуң чогаадыкчы тывызыксыг, уран-шевер чоруу-биле чонну хаара тудуп келген. Ооң тывынгыр чоруун солун-сеткүүлг онзалап бижири чугула, чижээ, кыс улустуң чугажак колготкалары-биле салбактарны өрүп тургаш, шеверлептер, оон эрги хептерни (футболка) база чараштыр кезип, өрүп тургаш, улуг-бичии чадыгларны кылып турары онза чорду.

Амыдыралга херек боорда, кижиниң кылып шыдаар, шеверлептер ажылдарын боттары кылып ап турзун дээн өөредиг-дир.

Шак мындыг чогаадыкчы, тывызыксыг чоруун «Серебрянка» дыштаныкчыларынга көргүзүп, өөредип, алды аргазын айтып берип турар. Амыдыралга ажыктыг сүмелерни көрүп, билип алырга эки чүведир деп, дыштаныкчылар чылы-биле чугаалаарлар болду. Аныяк аваларга, улуг назылыгларга-даа аргыттынарын-

даа өөреди кааптар, черле ынчаш, ажыл-агый чок олуруп шыдавас, эрес-кежээ ажылдакчы дээрзи, көскү. Кажан Кызыл кожуунуң херээженнер чөвүлели хөй-ниитиге хемчеглер эрттире бээрге, Сардана Дадар-ооловна ында чеде берген, хамык улуста аш-чемни канчаар кылырын, эрги хептерни октавайн канчаар ажыглаарын айтып берип, арга-сүмезин дамчыткан турар боор чорду. Ажыл-агыйы чеже-даа чай чок болза, хөй-ниити ажылындан чыда калбас, чону-биле ха-

рылаазы быжыг, езулуг-ла амыдыралчы сүмелерин кадып чоруур.

Оон аңгыда, «Серебрянкада» ном саңын база харылап турар. Дыштанып, эмненип келген улус номчуттунарында, ыры-шоорга-даа дендии сонугу-галдыг дээрзин онзалап демдегледі. Бажыңнарында анаа чыдар эрги-даа номнарын эки сеткили-биле эккеп болур, ажырбас деп база немей чугаалады. Үениң агымы-биле тыва ырыларны (караоке) өттүндүр күүседир дээн ышкаш, солун хемчеглер удаа-дараа эртип турар.

Бистиң корр.

Парлалга хүнүңгө

ҮНМЕС ХҮНДЕ ҮНГЕН

(Сактыышкын)

Дыка эки сактыр мен, 1988 чыл. Чүгө эки сактыр сен дээр болзуңарза, ажык-чарлыг чорук эгелээн. Американнар безин "Горбачев, Гласность, Перестройка" деп турган үези. Ажык-чарлыг чорук коммунисттер партияның, улуг ынак СССРЭ күрүнөвистиң дүжөрингө улуг рольду ойнаан дептер болзумза, частырыг болбас. Тываның солуннарынга бир-ле дугаарында аныяктар солуну «Тываның аныяктарынга» репрессия дугайында материалдар үнүп эгеледи. Баштай кыска чүүлдер, оон чоорту хөрлээлзе улуг материалдар, чижээ, Тываның айыыл чок черин даргалап чораан полковник Борбак-оолдун «Элезинге боолаашкыннар» дээн чижектиг улуг материалдар чоннуң угаан-медерелин, сонугурагалын хаара тыртыпкан турган. Кижилер солунну четтикпейн манап турган. Биске аныяк журналистерге суг болза, дыка солун үе.

Радомир Куулар биле иелээ «сүлчээлежип» чоруп тур бис, канчап хамык улусту ажып кааптарып деп бодап бо. Ынчан өске улустан бистиң дың-на чаңгыс эрткен чүвевис, Радикке ачазы «Киев» дээр фотоаппарат садып берген. Бүрүн чепсек-херекселдиг кончуг эрлер чүү боор, ам тургаш «Сүт-Хөл херээн» бижирип деп дугуржуп тур бис. Мен оон дугайында ачамдан шал-бул дыңнаан мен. Хей-даа чүве чугаалап бербээн. Баян-Таланың Куулар Орус меңээ репрессия дугайында кым эки билирин, кымдан айтыраарын — бисти углап-баштап, хей-аът кирип турган кижидир ийин але, чагаалар чорудуп турган.

Артем Борбак-оол, Диң-Кара деп-даа кижидир бар-ла чүве, ам сактырым.

Дугурушкаш, Артем Борбак-оолче Радомир-биле долгап-ла дүжүрдүвүс, шыята, ынчан ол хүндүлүг дыштанылгага турган. Чоокта чаа-ла КГБ дээр коргунчуг органы удуртуп чораан кижидир, ам ажык-чарлыг чорукту чарлапканда, канчап черле бисти куруг үндүрер боор. Ону чырыкче үндүрүптер болзувусса, бүгү Тывага аталдар-даа дыргын-на, Надежда Эргеп, Светлана Монгуш, Михаил Дуюнгар, Артур Хертек (олар ынчан шыырак журналистерге санадып турган) сугларны ажып кааптар бис деп, күзөл ол. Полковник-даа чөшпээрешкен, бистиң ат-сывыыс долзуу-биле айтырып, ылавылап, ында бижирип ап турар хевирлиг... оон элдеп чүве, даң бажында 5 шакта чедип келиңер деп мындыг. 9 шакта ажылга безин арай деп четтигип турар улуска, биске, эртенгиниң 5 шак дээрге езулуг "репрессия". Ам канчаар, ат-алдар

сүрген улус чүнүң-даа мурнунга доктаавас ужурулг, амгы Парлалга бажыңының 1-ги каадынга «Тываның аныяктарының» чурук үндүрер караңгы өрээли турган. Аңаа черле чурук парлап, хонуп-дүжүп турган улус бис, аңаа хонуп алгаш, «Киев» аппараттың саа-даан долдур октааш, чүгле озалдап болбас дээш 5 шакта шургудуп чеде бердивис.

Элдеп чүве, ынанганының бажын ыт чизин дээн ышкаш, полковнигивис, мен бодум бижирип тур мен дээш, бисти эвилеп үндүрүп үдөпти. Ам чүгө бисти албан-биле 5 шакта тургузуп турган чылдагаанын амгы үеде КТРК-ның оралакчы даргазы Радомир Сарыг-оолович-биле бо үеге чедир тып чадашкан бис. Ол тывызыкты айтып бербейн, Артем Борбак-оол-даа шагда-ла кызыл-дустаан, а бис ийиниң база баштарыыс көгөре берген шыдаар шаавыс-биле чонувуска бараан болуп чор бис. Кижидир амытаннның эң-не улуг кежи ол боор чүве.

База бир таварылга. Радомир биле бисти Чаа-Хөлче солунга материалдар чыыры-биле чорудупкан. Ынчан Улуг-Хем кожуун турган. Чаа-Хөлду мен сактыр мен. Адар-Төштөп чоруп турда, Чадаана бар чыдырда, орук кыдынынга чыдып каар суур чораан. Эрги Шагаан-Арыгның вокзалынга келдивис. Элеш-караш дээр чүве-даа чок. Инектер девээлеп турар. Август эгези ышкаш чүве. Изи дээрге быжар. Барыын чүкче углаан чазаглыг орук бо-ла болгай деп бодап алгаш, эжимни баштааш, чадаг базыптывыс. Радомир Чаа-Хөлче бир дугаар бар чыдар, мен чорук аайы-биле эртип турган дээрден башка баш сүп көрбээн черим. 1 шак хире чоруп келдивис. Изи дендеп келген. Соондан-даа, мурнундан-даа чаңгыс-даа машина эртпеди. Хөөрежип-хөөрежип базып-ла орап. Хөйлеңнеривис ында-ла уштунуп чаштай берди, ам хөрөк чанагаш бис. Эгин ажыр сумкаларывыста чоттунар аржыыл дээн хевирлиг сургакчылаан кижиге херек чүүлдер. Канчап-ла харын, чаяан бооп, мурнувуста аъттыг кижилер көстүп келди. Келзе-ле, аныяк өг-бүле улус хевирлиг, бистен бир-ле дугаарында, кайнаар бар чыдарывысты сонугурады.

— Чаа-Хөл — деп барык деңге алгырдывыс.

— Ында чүү-даа чок. Далайже бар чыдар улус-тур силер — дээш, иелээ каттыржып калдылар.

Радомир Куулар, Владимир Ооржак.

Че, ам канчаар дишкеш, дедир Шагаан-Арыгже ээр ужура таварышкан. Шымдай-дектей, дем чаа ужурашканывыс комсомол секретарынга келдивис. Адаптайн дээримге, сагынмайн тур мен, аа, Хангаев болбас ийикпе. Ынчан Улуг-Хемге ийи Хангаев турган, улуу, адазы көдээ ажыл-агый эргелелинге агроном ышкаш чүве. Бичии Хангаев бисти эдертип алгаш, Улуг-Хем райком партиязының оралакчызы Камбаа Дамчатовичиниң УАЗигинге ушкаштырыпкан. Дамчатович бисти хову-шөл бригадасынга өөреникчилер аразынга чедирип каан. Бис аңаа ажылывыс кылып доозупкаш, изиргенген улус дыштанып, эштип алгаш, чедип кээривиске, дем чаа-ла ыт-шимээн долу турган бригад төвүндө куйт дээр кускун-даа чок, сайт дээр сааскан-даа чок, ээн калган. Каапкаш чоруй барган. База элдеп улус, Кызылдан ам артында төп аныяктар солунундан келген корреспондентилерни чер-черниң ортузунга чадап кааптар деп бодап кымның бажынга кирип келген дээр силер.

Сеткилди чылдып турар чүве суурнуң оттары ыракта чырып турар. Чадаг калган ийи эр ам канчаар, суурга дазайтып кээривиске шуут караңгылаан. Айтыртынып чорааш, аалчылар бажыңын мүн-не тып алдывыс. Эргелекчизи угбай кончуг-ла эвилеп-ээлдек кижидир чораан, бүгү назынывыста утпас бис, чоруткаш, бажыңындан изиг шай, аш-чем эккеп берген. Хүннү бадыр чорук аайлашпаан, чүгле төнчүзү эки болган. Чорук аайлашпаска, тывалар үнмес хүн үнген дижири боор чүве.

Владимир ООРЖАК.

Чогаалчыларның Литература фондузу...

ТЫВАНЫ АЛГАП ТУР БИС

Бо организацияның үстүнде эрги ады өскерилген. Амгы ат-сывы кедергей узун. ТРО ООО «Литературное сообщество писателей России» (Бүгү Россияның чогаалчыларының хөй-ниити организациязының Россияжи каттыжылгазының Тывада регионалдыг салбыры) дээр. Россияның Чогаалчылар эвилели-биле эргези дең, харын-даа улуг. Ынчалза-даа, Россияның литфондузу совет эрге-чагырга дүшкен соонда, өнчү-хөреңгизин хунаадып, барык 20 чыл иштинде чаргы-чаазын суд таварыштыр үзүп, сөөлүндө келип, эрткен чылын мырыңай хоозурап калган. Регионнарга дуза кадар хамаан чок, барык 30 хире салбырлар хагына берген, арткан салбырлар агаарда астына бердивис...

Бир эвес чурт мынчаар сандаралга алыспаан турган болза, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң литфондузу — чогаалчы эвилелдин алдын фондузу турар ийик. Россияжи чогаалчылар ам-даа ынчаар чугаалажыр.

Россияның Чогаалчылар эвилели оон-даа дээрде-вес, ынчалза-даа ат-алдарын салбаан. Тываның Чогаалчылар эвилели оон иштинде бактаап турар, төөгүлүг улуг организация болур. Ол организацияның социал амыдыралын хөгжүдеринге литфонд дыка ужур-дузалыг. 2020 чыл. Бир талазында, Тываның чогаалчыларына каражалыг чыл болган, бодап келгеш, ыым келир... Чеди чогаалчывыс чок болган: (Эмма Цаллагова, Екатерина Танова, Чылгычы Ондар, Игорь Иргит, Бораш Ондар, Галина Маспик-оол, Галина Мунзук)...

Эрткен чыл берге-даа болза, Тыва Республикада Россияның чогаалчыларының каттыжылгазының салбыры көскү ажылдарны кылганын демдегеп каайн.

Хоочун чогаалчыларга боттук дузаны көргүзүп, аныяк чогаалчыларже сагышты салып турар (авторларның чогаалдары «Ава» солунда үнүп, «Шын» солунга тыва чогаалчыларны парлаарын дүгүржүп алдывыс. Солуннуң корреспондентизи, аныяк чогаалчы Ася Тюлюшту (публицист) мактаар апаар. Оон деткимчези улуг. «Шын» солунга четтирдивис, эр хейлер!

Тыва Республиканың Культура яамызының деткимчези биске кедергей улуг. Чаа чыл санында хоочун чогаалчылар: Монгуш Кенин-Лопсан, Мария Хадаханэ, Черлиг-оол Куулар, Дырбак Кюнзегеш оларга материал-

дыг дузаны көргүзүп турар.

Хүндүлүг, Алдар Константинович! Энерел сеткилдиг сагыш човаашкыныңар дээш четтирдивис! Ол ышкаш тыва улустун езу-чаңчылдарының, аас чогаал болгаш ус-шеверлер төвү (директору Игорь Михайлович Кошкендей) чылдың-на март 3 (Бүгү делегейиниң чогаалчылар хүнү), март 21-де (Бүгү Россияның Поэзия хүнү), Кызылдың №9 гимназияның тыва дыл башкылары: Светлана Чоодуевна Шулуу-Маадыр, Валентина Өдүрековна Домур-оол «Саянның чаңгызы» литературлуг клубче чылдың-на тыва чогаалчыларны чалап, ужуражылгалар эрттирери чаңчылчы берген. Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи-биле харылзаавыс улуг (Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей) чогаалчыларны кезээде деткиир, дузалажыр. Бо чылын «Чогаалчы болгаш номчукчу» деп төгерики столду эрттирер бис (музейиниң библиогравы Нелля Хургул-ооловна Наныкпан башкаар). Оон аңгыда, ТАР-ның 100 чылын уткуштур онлайн интернет четкизинге «Тыва чогаалчылар Тываны алгап тур!» деп төлевилелге киржир бис, музейиниң планында кады ажылдажылгавысты бадылап каан. Четтирдивис, Каадыр-оол Алексеевич!

Чогаалчы, башкылар: Мария Күжүгет, Лидия Хорагаевна «Уран сөстүн сырыны» деп аныяк чогаалчылар аразында мөөрейиниң удуртукчулары болгаш деткиичилери болуп үш дугаар чыл ажылдап келди. Ол мөөрейиниң жюри кижигүннери: Тываның улустун чогаалчылары: Ч.Ч. Куулар, Н.Ш. Куулар база тележурналист, чогаалчы Саяна Ондур чогаалчыларның ажылынга киржип, теледамчыдылгага чырыдар талазы-биле мурнуку одуругда.

Аныяк чогаалчыларны деткиир дээн сорулгавыс боттанып, 2021 чылдан эгелеп «Уран сөстүн сырыны» деп төлевилелдин кол удуртукчузу кылдыр Кежик Коңзайни бадылап алдывыс. Мөөрей уламчылаар. Эң идепкейжи аныяк чогаалчыга чедишкиннерни 2021 чылда күзеп каалы. Эр хей, Кежик!

Мария Күжүгет ТКУ-нун литература музейин удуртуп, чогаалчылар-биле ужуражылгаларны аныяктар ортузунда чорудуп турары өөрүнчүг, мактанчыг.

Чогаалчы коллектив «Тайга» станциязынче Шагаа бүдүүзүндө үнүп, лыжага маңнап, спортчу хемчегни база кылдывыс. Бо бүгү хемчеглер Тыва Республиканың Культура яамызының деткимчези болбайн аан. Ол эвес болза, хаван чадаг чогаалчылар кайын чер алыр ийик бис. Кыдат республика чогаалчыларын кедергей үнелээр, хүндүлээр, оларда бирги

категорияның чогаалчылары академиктерге дең, а бисте болза Тываның улустун чогаалчызы-дыр.

Республиканың чагырга даргаларындан улуг дилээм, тус черниң чогаалчыларын деткирин диледим. Силер бисти шагда-ла уттуп тур силер. ТАР-ның 100 чылында биске 100 катап ачы-буянныг дузаны көргүзерин күзеп каайн. Ол чүл дээрге, «Чогаалчы болгаш номчукчу» деп эгелээшкенин деткири болур. Кайы кожуун баштай холун сунуп келир ирги? Мактал сөстү харам чокка йөрээр бис!

Чаа үнүп келген 2021 чылда Тываның хоочун болгаш аныяк чогаалчыларынга, ол ышкаш республиканың чечен чогаал каттыжышкын удуртукчуларынга чаа-чаа чогаалчы чедишкиннерни, аас-кежикти күзедим.

Каң кадык болуңар, эргим чогаалчыларым болгаш бижикилерим!

Лидия ИРГИТ,
Тыва Республикада Россияның
чогаалчыларының каттыжылгазының
салбырының директору.

ААС-КЕЖИК

Кандыг-даа байырлал болурга, кижиги бүрүзүнге бис аас-кежик күзээр болгай бис. А бо тыва сөс дугайында бодалымны үлөжикседим.

Аас-кежик деп сөс шупту дылдарда бар-ла ыйнаан, мээң билирим англи дылда болза, "NEPPY", моол дылда "жаргал", орус дылда "счастье", тыва дылда аас биле кежик деп ийи аңгы сөстөр, азы нарын сөстен тургустунган. Ол элдептиг, сайгарар болза харын-даа солун, философчу ханы уткалыг.

Бир-ле дугаарында, кижиги аас таварыштыр чөмненир. Ону бис аас таварыштыр кежик кирип турар деп билип алыр бис. Ийиде, аас дамчыштыр буянныг, эрге-чассыг, маадырлыг чорукче кыйгырылгар үндүрүп турар бис дээш оон-даа өске...

Ам чаа айытканым чүүлдер—кижиге ёзулуг аас-кежик эккээр чүүлдер ол болур. "Кыры шимчээр хырын тодар" дээн ышкаш, тарааны чаңгыс кижиги хооруп, соктап, дээр-беге тырткаш далган-биле хөй кижини тоттурар. Ол болза ажылгыр, кежээ кижиги буян ажылдап ап турары ол. Буяны-биле кежээ төл ада-иезиниң үндүргөн күжүн кезик-чамдызын-даа болза чандырып ап турары ол.

Ам аастан багай чүүлдер, кара чүүлдер дугайында чүнү билир бис.

Аас таварыштыр бис айылдыг хоран ижипкеш, амы-тынывыска чедип болур бис. Аастан каргыш сөстөр үнгеш бир-ле кижиниң сеткилин хомудадып болур. Аас дамчыштыр чамдык кижилер караң көрнүр хамнарга өске буруулуг деп санап турар кижилеринге каргыш-чатка салдырып болур. Ийи кижиниң аразында кара сөстөр октаптарга ол кижилер шош-содаа, харын-даа бот-боттарының амы-тынынга чедип болур. Кижиги аксындан үнген хайлыг кара сөстөрнүң уржуу кайы-хире аар болур-дур чээ...

Амыдыралдың сайзыралы шапкын хем дег, ам интернет четкизи тыптып келген. Оон-биле чергелештир "аас-кежиктиң" кара талалары база-ла интернет четкизинче көже берген. Эртем-депшилгениң дериг-херекселин амыдыралга ажылгаары дээрге бистиң кежиивис ышкажыл. Ам кежикти таптыг амырап, өөрүп четтирип аайн дивес, ону бодамча чок хоп-чоп "шөлү" кылып алырывыска черле таарышпас. Ынчангаш бо чүүлүмнү тыва улустун үлегер чугаазы-биле доозайн: шуугаарының бетинде боданыр, шугум чазаарының мурнунда шыгаар.

Божачы.

Бай-Тал суурда бойдустан халавы-биле демисел дүн-хүн чок уламчылавышаан. Кара-Хөл сумузунда сайгарлыкчы У.И. Тумен-оолдун аар техниказы — экскаваторну Бай-Талда эккелген, сугну өскээр чаяр ажыл чоруп турар. Агып баткан сугну бажыңнарже кирибес дээш камгаладарны кылып турза-даа, хөй чурттакчыларның херим иштин дөмей-ле суг шыва апкан. Кижилерни болгаш мал-маганны, машина-техниканы өскээр чайладыр ажылдарны дарый алган

БАЙ-ТАЛДА АЖЫЛДАР ЧОРУТТУНУП ТУРАР

түннелинде кижилер болгаш мал-маган когарал чок болган.

Кожуун-даа, суму-даа чагыргазы, шупту ажылдакчылар-даа база чоннуң дузазы-биле, күштүг техниканың ачызында, хол-биле-даа ажылдарда суму девискээринде чайынды алган бажыңнарның ниити байдалын экижидип, кызымак дүн-хүн чок ажылдап турар.

Бай-Тал суурда кыштың соогунда чер иштинден аттыгып үнген сугну чайладыр талазы-биле онза байдалды Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бирги оралакчызы Ш.Х. Хопуяга, оралакчызы О.О. Бадыга база ТР-ниң Хамааты камгалап болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле албанның удуртукчузу А.А. Сарыглар, ОБЯ-ның Тээлиде салбырының ажылдакчылары ында ажылдап турар улуска каттыжып келгеннер. Техниканы болгаш кижилерни мөөңөп, демниг ажылдаанының түннелинде кыска үеде айылдыг сугну Хемчик хемче кири чаяр ажылдар шапкынчаан.

Сайлык УРТУНАЙ.
Бай-Тайга кожуун.

Философия дугайында Аксы-Барлык ортумак школазынга өөренип тургаш-ла сонургай берген мен. Школа дооскаш, Хөндөлеңниң Теректигге экспедиция черинге ажилдап тургаш, «Основы марксистско-ленинской философии» деп номну хойлап алгаш, чайлыг үеде номчуп чораанымны сактыр мен. Совет үеде (1921-1991) чүгле марксистско-ленинчи философияны өөренип турган. Ам билдингени болза, В. Ленин философ эвес болган. Амгы үениң аныктарындан философияны сонургаар кижилер бар. Ынчангаш бо кыска тайылбырны оларга белеткедим.

«ФИЛОСОФИЯ» ДЕП СӨСТҮҢ УТКАЗЫ

Киж бодун боду билип алыксаанының түңнелинде тывылган. Философия деп айтырыг чүгле аңгы киж бүрүзүнге эвес, кандыг-даа төреге база-ла чүмү-биле хамааржыр.

«Философия» деп грек сөс Геродоттун, Гераклиттин база Пифагорунун аттары-биле холбаалыг. Ооң ханы утказын Платон биле Аристотель бир дугаар сайгарган. Орус дылче «философия» деп мерген угаанга (софия) ынакшыл (филсо) кылдыр очулдурттунар. Философияның назыны узун. Бир дугаар улуг философтар 2,5 муң хире чылдар бурунгаар чурттап чораан. Янзы-бүрү шагларда «философия» деп сөстүң утказы чаңгыс аай эвес турганы билдингир.

Философия дээрже ынакшыл дээн. Ынчалзажок чүге ынак бис? Чүү чокта, биске багайыл, чүү чокта, чурттаар хөөн чок бис дээн чергелиг айтырыглар үнүп келир. Мерген угаан деп чүл? Философия дээрже киж бодунун амыдыралының кол айтырыгларынга харыяларны дилеп, тыварының аргазы-дыр.

Чамдык кижилер философияның алыс утказын кыска, чайыннанчак бол-

гаш чалгааранчыг эвес кылдыр бижээн. Немец философ Кант мынча дээн: «Чүнү билип алыр мен? Чүнү кылыр ужурлуг мен? Чүге идегеп болур мен? Киж деп чүл? Бо философчу айтырыгларга долу харыяларны чүгле философиядан билип ап болур. Шүкинниң «Бисте чүү болуп тур?» кезээ шагда «Чүнү кылыр?» россияжи айтырыглар база философияга хамааржыр. Шекспирниң Гамлеттин сөзү-биле илереткен «Чурттаар бе азы канчаарыл?» деп кайгамчык бодалдары база адааныыс эртемниң айтырыглары. «Философия» деп сөстүң утказынга дараазында сөстер хамааржыр: 1. Ынакшыл. 2. Мерген угаан. 3. Кижиниң амыдыралының кол айтырыглары. 4. Кижиниң долгандыр турар делегейге ак сеткилдиг хамаарылгасы дээш оон-даа ынай.

Философия эртем бе азы чүл деп айтырыг бо-ла үнүп келир. Чамдыктары философия – эртемнерниң эң-не дээрзи дижи, өскелери ыңдыг эвес деп удурланып турар. Эртем деп чүл? Ол дээрже ылап-ла шынзыдып каан, хынап болур билиг. Эртем дээрже бот-боттары-биле тудуш харылзаалыг, янзы-бүрү талаларлыг система-дыр. Эртемниң түңнелдерин херек кырында хынап болур. Ол эртемге чогаадып каан талалар турбазын шынзыдыптар. Ынчалзажок философияда база система, шынзыдылга болгаш хыналда бар. Чижээ, нийтиелде чүү болуп турарын, ооң чылдагаанын, эки, багын философияның дузазы-биле билип алыр бис. Үстүнде айыткан айтырыгларны философия ажилдап кылган. Олар боттарының дуржулгазынга даянып турар. Философтар ажилдарын бүзүрэнчиг кылдыр бижип, боттарының түңнелдерин

фактылар-биле хынап келген. Ынчангаш бо бодал езугаар философия эртем-дир.

Чүге хөй эртемденнер философияны эртем дивейн турарыл? Оларның бода-лы-биле алырга, эртем философияга бодаарга, ат чок, чүвениң чүгле алыс шынын тыварын кызыдып, кижиниң салым-чолу оларны дүвүрөтпес. Ынчалзажок эртем черле ат чок бооп болур бе? Бо айтырыг амдыызында төнгөн хары чок.

Эртемниң алыс үнези – ылаптыг шын. Философия бо алыс үнелиг чүүлге база-ла бирги чергениң кичээңгейин угландырып турар болганда, философияны бис эртемниң төрели дээр долу эргелиг бис.

Философия эртемден ылгалып турар дижи. Кижилер ону уран чүүл дижи турар. «Философия дээрже эртем эвес, а уран чүүл-дүр» деп, А. Шопенгауэр демдеглээн. Уран чүүл эртемден ылгалдыг дээрзин маргыжары берге. Эртемниң кол үнези – ылап шын, уран чүүлдүң кол үнези – чараш чүүл. Чижээ, эртемден чер бөмбүрээниң борбак болганын сонургаар. Аңаа Чер бөмбүк ышкаш бе азы ыңдыг эвес бе деп айтырыг чугула. Аңаа Чер бөмбүрээ чараш бе деп айтырыг турбас.

Кижилерниң хун бүрү амыдыралын (практика) философия бүгү талазы-биле сайгарып турар. «Чүнү кылып шыдаар болгаш чүнү кылыр ужурлуг мен» деп айтырыг амыдыралдың философиязынга долузу-биле холбашкан. Кижиниң аажы-чаңының философиязы ооң моралы-биле доңнашкан. Киж бүрүзү бодунун кылган кандыг-даа чүүлү дээш боду амы-хууда харысалгалыг.

ФИЛОСОФИЯНЫҢ ҮНЕЛИГ ТАЛАЛАРЫ

Философияның үнелиг талалары көвей. Мооң адаанда ооң чүгле дөрт та-

лаларын адаайн:

Философияның өртемчейже көрүүшкүнү (үзели) делегейниң чуруун ниитизи-биле көргүзүп, эртемнерниң, уран чүүлдүң, практиканың утказын мөөңнөп тайылбырлаары болур.

Философияның методологтук ужур-дузазы янзы-бүрү эртемнерниң шинчилээр угланышынын айтырында болур. Чижээ, төөгүлүг арга, ук эртемниң төөгү-биле (эрте-бурунгу, ортаагы чүс чылдарда, амгы үеде) холбашкан талаларын айтып турар.

Философияның гуманистиг (кижизиг) талазы кижиниң салым-чолу, ооң эрткен, амгы болгаш келир үези-биле доңнашкан. Эки философия кижилерге ынакшыл-биле, ооң төлөптүг аажы-чаңын алгап турар.

Философияның практиктиг (амыдыралчы) ужур-дузазы кижиниң моралы-биле ханылажып, ооң эки талаларын улам сайзырадып, багай талаларын чектеп турар. Чижээ, совет үеде чаа эрге-чагырга тургустунган соонда, Москвага Чөөн чүк улустарының коммунистиг университетинге Кол Тока баштаан (1925-1929) сургуулдарны өөредип, ТАР-га чаа төрени тургускан. Олар чоннуң көшкүн амыдыралын, езу-чаңчылдарны, шажынны эргиниң артышыкы деп санап, тыва бижикти непередип, социалистиг идеологияны суртаалдап турган. Чаа эрге-чагырга солундарны үндүрүп, идепкейлиг ажилдап турган...

Философияның кол сорулгазы кижиниң амыдыралын сайзырадып, ооң амы-хууда аажы-чаңын угаан-сарылы, медресин экижидеринче угланган бүгү-ле хемчеглерни ап, ооң киж төрөлгөтөнниң делегейинге төлөптүг чурттаарын хандыраары.

Монгуш БАЙЫР-ООЛ белеткээн.

МУЗЕЙ ОНЗАГАЙ ТӨӨГҮЛҮГ, АРЫННЫГ БОЛУР

2007 чылдың апрель айның 4-те чурт-шинчилел музейинге ооң тургузукчузу – күш-ажылдың Кызыл Тук ордениниң эдилекчизи, Улус өөредилгезиниң тергини Тоилу Сүрүнөвич Салчак аттыг чурт-шинчилел музейинге «Школа музейи» деп шынзылга бижикти тывыскан.

Амгы үеде Улус өөредилгезиниң тергини Н.С. Коңгарның адын эдилээн школада чурт-шинчилел музейи Тоилу Сүрүнөвич Салчак аттыг.

Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал ортумак школазынга 1974 чылда школаның башкылары чурт-шинчилел булуңун тургускан. Ынчан школа директору Бараат Иргитович Делег-оол база чурт-шинчилел бөлгүмүнүн башкызы Сарыг-оол Кара-Салович Мөңгө, бөлгүмүнүн кежигүннери болгаш школаның өөреникчилери, башкылары сүмөлөшкөш, школага музей аядар деп шиит-пирлээннер.

ЭКСПОНАТТАР ЧЫЫРЫНГА АЖЫЛДАР ЧОРУП ЭГЕЛЭЭН

Школаның музейинде кырындан өттүр көстүп турар шилдиг, дөрт буттук ширээде суп каан мындыг бижимел бар: «1983 чылдың октябрь 10-да школаның башкызы Чыдым-оол Константин Хертекович, өөреникчизи Дамбай Хая Данарович-биле Туралыгның Мозагалар деп черинден эмчи лама кижиниң бүрүн херекселдин чуруу-биле кады тыпкан».

(Хая иштинге кирип каггаш, 2 метр хире кылдыр хорумнап каан күскелер үңгүрлээн черден сүвүр кескиндилер үнүп турары сонургаалды көдүргөн).

Шыгжагда шыырак дээн эмчи лама кижиниң ажилдап чорааны улуг, биче судурлар, эм кылыр, деңзилээр херекселдер, хемчээлдер, календарьлар, бурганнар, норбулар, дагылдар, хүлерден кылыглар, дамбыралар, күзүңгүлөр, маны даштан кылган хөөрге, чук тодарадыр херекселдер бар. Экспонаттарның чамдыызы 1993 чылга чедир холдан холче дамчып чорааш, сайзырап өзер сава чок болганы-биле үрелип, харын-даа өске музейлерге тарап чоруй баргылааны хомуданчыг. Шыгжамырда ук лама эмчинин чуруу безин бар болган, чурукта ол холунда эрегелиг, 70 хар хире назылыг, дискээниң кырында судур каап алган номчуп олурар. Төөгүлүг ол чурук үениң өңү-биле хөй чүвени чугаалап турар; ол үезинде болза, ук лама эмчинин бажын алыр херечи, а бо үеде төөгүнүн улуг тураскаалы болуп, музейниң экспонатынга санадыр.

Аныяк үезинде 8 чыл хире хуурактап чораан 80 харлыг Арапчын ирей чурукту болгаш шыгжаңны көргөш: «Хемчик-Бажы чурттуг Улуг-Хаай Доорумбу-дур. Кончуг улуг эртемниг эмчи лама башкы чүве. Ол Төвүтке үр үеде өөрөнгөш келген. Харын-даа мен бичии оол хуурак

үемде ийи хире чыл эмчи лама башкыны эдерип, эм ояттар соктап, аът-хөлүн ажаап чораан мен. Ынчан ол Чадаана хүрээзинге турган, чогум адын Хертек Чамбал дээр» - деп төөгүлөп бадтыкаан.

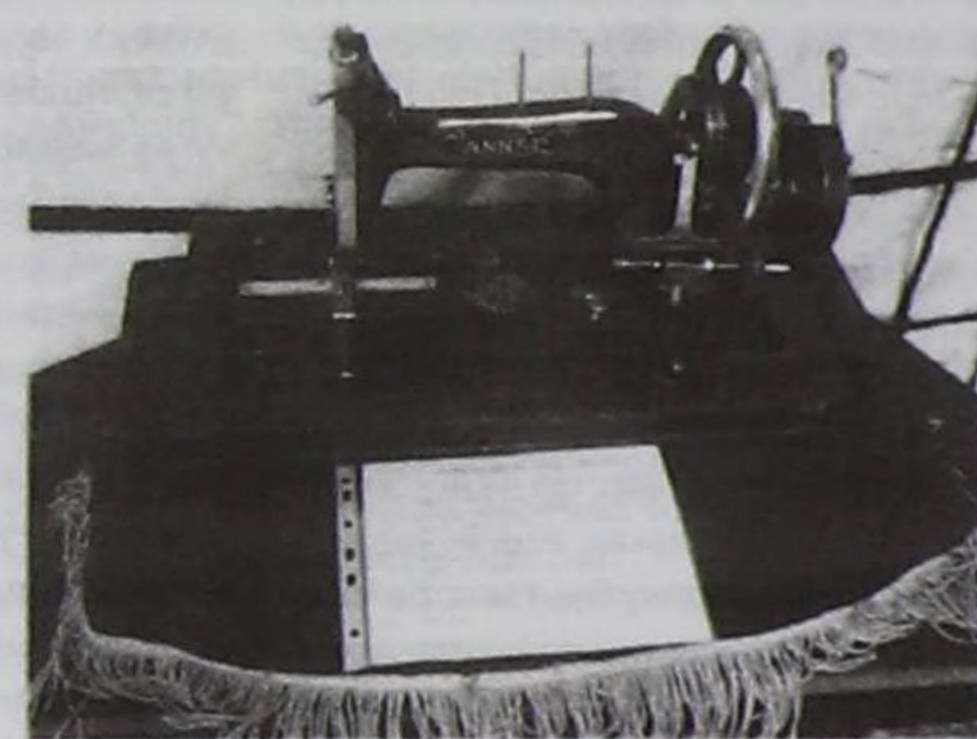
Ол бүгүнү школа директору Кайгал-оол Маңнай хоочун башкы, Кызыл Тук ордениниң эдилекчизи Салчак Сүрүнөвич Тойлуга хүлээткен. Сүрүнөвич алыс шевер киж болгаш, делгирилери боду шалыпкын кылгаш, ийи безин хонмаанда, музейни ажиткаш, тайылбыр ажилын өөреникчилерге болгаш сумунун чурттапчы чонунга тайылбырлап эгелээн.

Ынчан хенертен төрүттүнүп келген «өпояны» көөр дээн өөреникчилер, ада-иелер оочурлап алгаш, кончуг сонургап көрүп турганнар. Ол хун музейниң төрүттүнгөн хуну болуп арткан.

Кажан Бай-Тал суурга үш каът школа ажылгалга киргенде, ийи чыл эрткенде ынчангы директор Кайгал-оол Салчак оочу каттап директорлап келгеш, музейни тургузарына улуг кичээңгейни салып, холу-биле кылышкан. Музей ам Тываның төөгүзү, тыва дыл, национал культура деп эртемнерниң методиктиг төвү. Музейде эртемнер аайы-биле кичээлдер эртип турар.

Музейни тургузарына хоочун башкы Бараат Делег-оол, ооң тускай эртеми – төөгү, башкылар З.Х. Салчак, А.С. Чымба, Б.С. Конгар, «истекчи» бөлгүмүнүн оолдары Сергей Хомушкун, Хая Данарның тыпкан эдилелдери; Эрес-оол, Иммас Салчактарның өг-бүлезиниң эккелгени 180 харлыг хол-биле даараныр машиназы өзек экспонаттар болур.

Ол үеде күш-ажыл башкылары А.С. Арбаа, А.К. Салчак, чурук башкызы Б.Б. Содунам кончуг идепкейлиг дузаны кылып турганнар. Эки чүвени кылып каар дээш, хей-аьды бедик, төлевир чокка ажилдап келгеннер. Ылаңгыя чурукчузу Буян Борисович Содунам кызымак биче сеткили-биле дүн-хүн дивейн ажилдап келген. Ооң кылган каасталга ажилдары онзагай. Ол үеде директору оларны деткип, материалдыг дузаны каткан. «Музей тус-

кай төөгүлүг, онзагай арынныг, салган сорулгалыг, ажил чорудулгалыг болур. Бо угланышкыннарывысты херек кырында боттандыраары – ажилывыс кол өзээ» - деп, амгы үеде музей эргелекчизи Шолбанмаа Маскаевна Очур-оол кысказы-биле таныштырды.

Амгы үеде музейниң ажилының угланышкыннары:

- Чурт-шинчилел ажилдарын чорудары;
- Төрээн черин, чуртун шинчилээри, төөгүзүн өөренири;
- Экспонаттар чыып тывары болгаш кичээлдерге ажылгаары;
- Патриотчу болгаш иштики сагыш-сеткил кижизидилгезинге өөредип кижизидери;
- Тыва чаагай чаңчылдарны непередири;

Амгы үеде музейниң адырлары:

- ▲ «Школа төөгүзү»;
- ▲ «Музей төөгүзү»;
- ▲ «Бурунгу амгы Тыва»;
- ▲ «Коңгарларның башкылар династиязы»;
- ▲ «Бойдус, география, экология»;
- ▲ «Сарыг шажын»;
- ▲ «Этнография» Көшкүн чоннуң хөлгези – аъттын, шарының дериг-херекселдери, аңчы, дарган кижилерниң херекселдери;
- ▲ «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан»;
- ▲ «Тыва чаагай чаңчылдар»;
- ▲ «Өг – өгбелеривистиң ыдыктыг оран-савазы»;
- ▲ «Өшпес сылдыс Надя Рушева – бистиң музейи-висте»;
- ▲ «Тыва хөгжүм херекселдери»;
- ▲ «Бай-Тал сумузунун алдарлыг кижилери»;
- ▲ «Литературлук кабинет музей».

Шолбан СОЯН.

Бай-Тайга кожуун, Бай-Тал суур.

Чагаалар аразындан

ТАР-ның 100 чылынга

ӨГ-БҮЛЕ – ТӨӨГҮНҮҢ АРНЫ

Кандыг-даа кижі төрзэн чурттуг, ук-ызыгуурлуг, ада-иелиг. Мен хар-назыным улгаткан болганымда, келир салгалымга ада-ызыгуурмну таныштырар күзел-биле бо материалды бижикседим.

Тыва Арат Республика тургустунгузе Улаан-Быра девискээринге мал ажил-агыйлыг көшкүн чон Даа кожуунга хамааржып чораан. Кажан Тыва Арат Республика тургустунганда, (Кызыл-Чыраа) Ийме арбанынга баштаан, сайзырап, үстүкү черниң айтышкыны езугаар чаңгыс төп кылдыр чорудуп эгелзэн. Ийме суурнуң баштайгы төвүн Шык-Адаа дээр. Ол амгы турар черинден дыка ырак Кызыл-Суур деп даг баарынга туттунган. Төп черлер-биле аралажып эртер оруу өл-шык, шалбаа, долгандыр чоруурга, берге боорга, ам турар черинче көжер ужурга таварышкан. Каш санныг идепкейжи араттар өргөн чок черге бажыңнар тудуп, Ийме суурнуң таваан салып эгелзэн. Ынчан Тас-Эник Дончукайович Монгуш өөнүң ишти Чолдай Дүгүровна-биле мал-маган тударынга эптиг шык сизгенниг, долгандыр хараганнарлыг, суурнуң адаа болур черге, өөн тип алгаш, бажың тудуп алган. Чоорту үш огулунга база тудуп берген. Тас-Эник Дончукайович «алдын» холдуг, ус-шевер чаялгалыг кижі болган. Тудугнуң ажилын удуртуп алгаш, кончуг шалыпкын чонну эвилелдеп эгелзэн. Ол Ийме суурнуң эге баштайгы тудугжуларының бирээзи. Төөгүге балалбас изин арттырган. Суурнуң ишти талазынга бир дөмей чеди бажыңны өөрү Дакпай Монгуш, Манчак Монгуш суглар-биле туткаш, чурт-такчыларны ынаар кириген. Оон чоорту школаны, улаштыр садыг, эмнелге чери, уруглар сады, контора, клуб дээн тудуглар көстүп, чоннуң хей-аады көдүрлүп, диңмиреп-ле турган. Шак ынчаар кожуун сайзыралды алган. Ачавыс Тас-Эник Монгушту удуртулгага салымныг дээрзин ол үениң кижилери кайгаар. Ол латин бижикти дүргөн өөренип апкан. Аныяк үезинде «Ойтулааш» деп оюнну баштааш, байларны, дүжүмет-нояннарны сойгалап, кожамыктаар турган. Бир катап дүжүметтер: «Баштап турар кижі Тас-Эник» дээш, ону кедеп тургаш, тудуп алган. Оон шииткелге 120 катап эридеп шагайтааш, үш ай чалчаладып, кара өгже аппарып каан. Ында чалчалар ону оът-көс-биле чиңнеп, экиртип, бут кырынга тургузуп каарга, далган үзер, быдаа, бууза кылыр кижі кылып каан. Ол далган үзе бергенде, холунче безин көрбес, хиртилээр кижі чораан. Ажилын ол хире билер турган. Колхоз тургустуна бергенде, бракталган хойлар, өшкүлөр кадартып, ооң эдин садыгга, уруглар садынга дужаар турган. Бо ажилга база-ла аныяктарны эвилелдээр: «Хой өзеп өөрениңер, күдээ болур улус», а кыс уругларга «Ижин-хырын аштап, кылыңар, келин болур улус» деп оолдар, уругларга айтып өөредир. А боду хой-өшкүнү 20 минута иштинде өзеп, белеткеп каар, шалыпкын кижі болган. Ада-иевис Ленин аттыг колхозтуң баштайгы үндезилекчилери.

Ачавыс Чолдай Дүгүровна Монгуш шупту өг ажилын кылыр, уруг-дарыын өстүрүп, азыраар. Үениң аайы-биле кожуун, суур сайзырап эгелзэнде, баштайгы тудугжуларны болгаш ачамның өг-бүлезин шуптузун чурукка тырттыргаш, "Колхозтуң үндезин тургузукчулары" деп клубтуң бир ханазында аскач турганын

улуг акыларым бо-ла чугаалаар. Ачавыс Тас-Эник Дончукайович бажыңының чоогунга мастерская хевирлиг чер кылып алгаш, ыяш материалдарны тыпкаш, чазанып эгелзэн. Колхозтуң малчынарынга өглер кылып берип чораан. Дыка ус-шевер кижі. Шаанда транспорт бар эвес. Кол хөлү – шанак. Ону база ачавыс кылыр. Эмчилерни-даа шанак-биле чалаар. Контора даргаларынга «дошка» дээр хертеш баштыг сандайлыг шанактарны ол кылып берип чораан. Ачавысты шаңнап-мактаарда, хаван оолдары, анай-хураган бээр. Хаваннары көвүдзэн, ооң эдин чип билбес бис. Ачам ону дүлгеш, деспиге эзип каарга, чыдыргап, үне маңаар турган бис. Ачамны ававыс: «Уругларыңа ыт-хаван эди чиртир, чүдек ашак бо» — деп кончуур. Ававыс ону чип шыдавас болган. Уруглары хой эди-биле холааш, бууза, манчы кылырга, экизи аажок, чип өөрөнгөн бис.

Ачавыс Чолдай Дүгүровнаның салым-хуузу дыка солун. Ол Сүт-Хөлдүң Үстүү-Ишкин чурттуг Ондар Дүгүр деп алдаржаан улуг хамның уруу. Кыс уруг тургаш, Седен деп кижі-биле таныжып, өгленген. Оон ол кижі Кызылга өөренип чедип келген (чогум каяа дээрзин билбес мен). Ол үеде мода турган чүве бе, орус херээженнер кадайланыр ындыг турган. Ол кижі база орус кадай алган деп сураа үнгөн, келбейн барган. Ачамны ада-иези чугаалашкаш, Иймеже ашакка берипкен. Ол болза Тас-Эник деп бистиң ачавыска барганы ол. Ол Седен деп кижі орус кадайындан үш кыстыг болган. Соонда өлүп каарга, та чүге чүве, кадайы бичии Света дээр уруу-биле Иймеге кээп, чурттап чедип келгеш, интернатка поварлап турду. Света-биле 5 класска өөренип турдум. Ачамны аныяанда дыка узун чаштыг, шевер, аажок даараныр, мал-маганныг кыс дээр чораан. Боттары танышкаш, өгленген хирезинде, бичии-ле эртемге (үжүкке) өөрөнгөш, кончуг кижиге санай бээр үе база турган. Ынчалза-даа ачам, ачам-биле чурттааш, 12 божан. Олардан 5 кижі дириг арткан. Олар чонунга хүндүткелдиг чурттап келген. Үш акымның бир угбамның кыс дуңмазы мен. Акыларым, угбам ада-иези дег ажилчын, шынчы, чуртталгага кызымак кижилер болган. Акывыс Конгар Тас-Эникович Монгуш коммунисттик партияга бердинген. Ооң адын чаңгыс чер-чурттуглары анаа-ла «Коммунист» дээр. «Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору» деп бедик аттыг. Бора-Тайга чурттуг Анай Комбужаповна – чааавыс-биле алды ажы-төлдүг. Олары шупту эртем-билиглиг, чонунга хүндүткелдиг, чурттап чоруурлар. Ийги акым Өлөшпей Монгуш шеригге чолаачылап өөрөнгөш, шериг машиналар мунуп чораан, ынчан совхозтуң директорунуң УАЗ машинаның чолаачызы болуп, эки ажилдап чораан. Ол Дыртык-Кара Дестековна-биле өгленгеш, үш ажы-төлдүг тургаш, 4 дугаар уруун божуп тургаш, хайыралдыг чааавыс чок болган. Өскүс уругларын түрөтпейн, акывыс соонда саанчы чаавайны эккелгеш, шупту кады 5 ажы-төлүн өстүргөннер. Олар база ада ызыгуурмну

изин басып, кижі бүрүзү ажилгыр, кызымак, эртем-билиглиг чурттап чоруурлар. Үшкү акым Хаматы-оол Тас-Эникович Монгуш Чөөн-Хемчиктиң Теве-Хаяга партия секретарынга ажилдап чораан. Ооң соонда төрзэн сууру Иймеге 20 чыл көдээ совет даргалаан. Өөнүң ишти чаавыс Бичек Сандаковна Монгуш уруглар садынга эргелекчилеп, башкы эртемниг, 6 ажы-төлдүг болганнар. Олар база ада-өгбезиниң мөзү-шынарын дөзөп, эки кижилер болган чурттап чоруур. Улуг угбам Саарбай Тас-Эниковна Кызылдың садыг училищезин дооскаш, Чадаананың райпозунга бүгү назынында ажилдаан. Өөнүң ээзи Кунгаажан Өгбеневич Сагаан-биле 1 оолдуг, 1 кыстыг болган. Честем база садыг ажилдакчызы. Кайызы-даа Совет садыг-саарылгага бараан болган. Оглу, кызы эртем-билиглиг хамаатылар.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Ийме суурнуң тургузукчулары Тас-Эник Дончукайович биле Чолдай Дүгүровна Монгуштарның беш дугаар уруу – Зоя Тас-Эниковна Монгуш 1944 чылдың март 23-те төрүттүнгөн, 76 харлыг. «Көрбзэн чүвези, көдүрбзэн хөңзэ-даа чок» деп болур, 4-5 харлыында хамык чүвени билип, көрүп, улуг кижилерниң мал-маган-биле ажаанзырап, тараа тарып, кезип, ажаап турарын көрүп өскөн. Ава-ачазы 7 харлыг апаарга: «Ам-даа чаш сен, уруум» — дээш, школаже чорутпаан. 8 харлыында эштерин эдерип, өөренип эгелзэн. Ол шагда 7 класс доозарга, херечилел бээр, садыг училищезин доосканында 16 харлыг бичии кижі канчап садыглаар боор. Ынчангаш Кызылдың уран чүүл училищезинге өөрөнгөш, культура ажилдакчызы болган. Клуб эргелекчилеп, режиссёрлап, уран чүүл удуртукчузу ажилдарны күүседип чораан. Партия кежигүнүңе кирип, комсомол эге организациязынга депшидип, үре-түннелдиг, шаңнал-макталдыг ажилдаан. Сөөлүңде культура килдизинге даргалап, ажилдап турда, өөнүң ээзин өске районнарже чорудар турган. Уругларының ачазы Юрий Шекпер-оолович Монгуш-биле өг-бүле туткан. Ол Москваның дээди милиция школазын дооскан истекчи мергежилдиг кижі. Өөнүң ээзиниң аайы-биле Мөңгүн-Тайгага райбыткомбинатка улуг бухгалтерлеп, Сүт-Хөлгө столовая эргелекчилеп, Таңдының Бай-Хаакка райкүүскамга

санакчы бухгалтер, Туранга кинотеатр директорунга дээш ажилдаан, чер бүрүзүңе уран чүүл коллективин удуртуп, көрүлделерге үргүлчү мурнакчы черлерге үнүп чораан. Кызылга келгеш, хоорайның хоочуннар эвилелин деткип, «Буурул баштыг аныяк» деп ансамбль тургускан. 15-16 кижі апаарга, киржикчилер саны көвүдөй берген. Бистиң аравыстан база бир ансамбль аңгыланып – «Чырык күзел» тургустунган. Ам 9 кижі арткан. Ыңай-бээр концерт көргүзөргө, эвээш кижиге эптиг. Эш-өөрү-биле үезин чөп ажыглап, чонунга бараан болуп чоруур. Уругларының ачазы мугур 50 харлааш, чок болган. Үш уруун школа доостурга, дээди эртемниг специалистер кылдыр өөрөткен. Шупту өглүг-баштыг, ажил-агыйлыг кижилер болган. Ажы-төлүнүң уруглары – 9 уйнуктуг, эки чурттап, чонунуң мурнунга бүгү тала-биле улуг үлүг-хуузу кирип чоруур кырган-ава.

Ийме чурттуг чаңгыс чер-чурттугларынга, төрзэн суурувустуң үндезилекчилериниң бирээзи Тас-Эник Дончукаевич Монгуш дээрзин таныштырганым ол. Ачамның адын чүге «Тас-Эник» дээрзин ачамдан сонуургаан мен. Авазы уруг божуурга-ла, бүрлү бээр, ол шагда эмчи бар эвес. Хам-ламага көргүзөр ужурлуг апаар. Ачам төрүттүнүп келирге, аарыксап эгелзэргө-ле, хам кижі чалаан. Хамнаан соонда: «Азалар корга бээр, эң чүдек ат-биле адаар силер» — дээн. Ол үеде кырынче изиг суг төгүлгөш, дүгү дүшкен эник ыт бар турган. Ол эникти көргөш, Тас-Эник деп адап алган. Азалар чүдексингеш, албас кылдыр ынча дижи берген. Оглувус-ла дириг артып калза деп, бодалы-биле ынчаар адааннар. Ол үеде тывалар чүдүлгелиг, езу-чаңчылдарны сагыыр турган.

Ажы-төлү шупту Тас-Эник деп атты чоргаар эдилеп келген. Ооң ус-шевер, эрес-кежээ, могаг-шылаг билбес, кижилерни бодунче хаара тудар дидим бүдүжү ажы-төлүңде сиңниккен. Оларның ачызында аас-кежиктиг чурттап чоруур. Өг-бүле – төөгүнүң херечизи, балаттынмас арны. «Төөгү билбеске, төөрээр. Төрелин билбеске, түрээр» деп тываларның мерген сөзү — улуг хоойлу ол болур.

Зоя МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.

КУЛЬТУРАДА ЧААРТЫЛГАЛАР

Эрзин кожуунуң Мөрен сумузунуң библиотеказын, клубту «алдын холдуг» оолдар чаартып кылып каан. Эрткен чылдың октябрь 25-те ажы-дышкыны болган. Библиотеканы Сергей Нүрзетович Чыргалдың ады-биле адаан.

Шынап-ла, бо даргавыс дыка-ла ажилдап чораан. Боду чогаалчы, шүлүкчү-даа турган. Ол мурнакчы чылгычыларның бирээзи чораан. Уругларның библиотеказын бо үениң негелдезинге дүүштүр чаартып кылганын сонуургап көрдүвүс. Дыка-ла чараш болду. Ынчангаш кижі бүрүзү-ле ол даргавыстың адынга тураскаадып шүлүктөр чугаалааннар. Ажыдышкынга Эрзин кожуунуң артистери чараш танцы-самын, кожуунуң хоочуннары солун концертин база көргүскөннер. Мөрен суурнуң библиотеказы төлөвилелдерин амыдыралга боттандыраарынга 5 млн рубльди алгаш, боттарының күжү-биле кылып эгелзэннер. Кожуунуң чагыргазы база немелде акшаландырышкынны кылганнар. Ынчангаш улуг күштү үндүрүп база чарыгдалдар кылган түңнелинде, онза чараш библиотека база клуб ажыттыган. Бис ачаа өөрүп чоруур бис.

Чечекмаа САДИ.

СУУГУ ЧАЗЫЛГАН

Сукпак суурда уруглар сады биле Агролицейни чылыг-биле хандырып турар одалга черинде технологтук үрелиишкин болган.

Технологтук үрелиишкинниң болган чылдагаанын ола черге сайгарып көөргө, суугуга чылыг энергиязының (сугнуң) эргилдизи чок болганындан суугу частып бузулганы илерээн. Суугунуң чазылганының уржуу — аңаа изээн сугну одалга системазынга эргилдирер насостуң

үрелгени. Суугуда суг бусталып хайнып, ооң иштинге бустуң базыышкыны күштелгениндан частышкын болган. Одалга черинге ажилдап турган ажилчыннар озал-ондактан кемдээн. Оларга эмчи дузазын дарый чедирген.

Одалга черинде курлавырда ийги суугуну одап ажилдадыр талазы-биле хемчеглерни дүрген алган. Үшкү суугунуң септелгезин доозар болгаш ажилдадыр ажилдарны база чорудуп турар. 3-4 шак дургузунда Сукпак суурда уруглар сады биле Агролицейни чылыг-биле хандырылганы катап тургустунар.

Кышкы соокта болган үрелиишкин дугайында ме-

дээнни алган дораан Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол озал-ондактан кемдээн дөрт ажилчыннарның кадыкшылының байдалынче кичээнгейни салып, оларга дээштиг эмчи дузазын чедирерин республиканың кадык камгалал сайыдынга дааскан.

Үрелиишкин болган одалга чериниң дериг-херексели эргилээнин Шолбан Кара-оол демдеглээш, озал-ондактың болган чылдагааннарын ханы болгаш кичээнгейлиг сайгарып көөрүн, тургустунуп келген байдалды хыналдага доктаамал тудуп, чылыг-биле хандырылганы баксыратпас талазы-биле бүгү хемчеглерни алырын харысалгалыг удуртукчуларга даандырган.

ӨРТ АЙЫЫЛ-ХАЛАВЫ

Январь 12 эртенинде, 05:24 мин. үезинде Өрт кезээнден кожууннуң Чаңгыс аай диспетчер черинче Арыг-Үзүү суурнуң чоогунда, улуг асфальтылыг орук кыдыында турар "Азия" кафениң өрттенип турарының дугайында дыңнадышкын келген.

Өрт болган черге 2 өрт өжүрер машина, 5 өрт өжүрүкчүлери, кожуун чагыргазындан 4 киж, 1 автомашина дораан чедип, 405 дөрбелчин метр черни шыва алган өрттү өжүрген. Өрттүң өөскүп үнген чылдагаанын

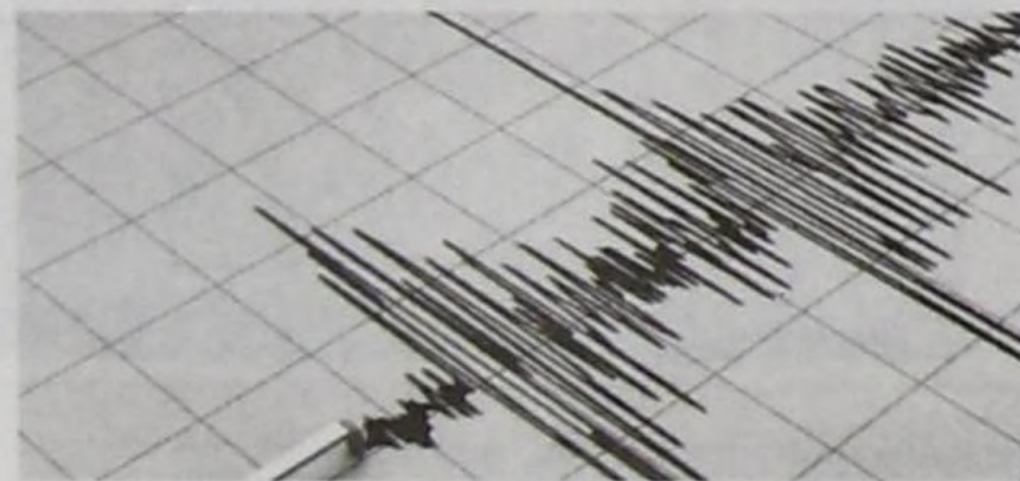
тодарадып турар.

Өрт айыыл-халавы материалдыг улуг когаралды чедирген, өршээлдиг болуп кижилер амы-тынынга четпээн-даа болза, 2 киж өрт ыжыга хораннанган, кожууннуң төп эмнелгезинде эккелген.

ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИ

Январь 12 дүнезинде, 04 шак 46 минута турда Моолдун девискээринге 7,1 балл чер шимчээшкени болган. Чер шимчээшкениниң чалгыы кожа чыдар бистиң республикага, соңгаар хоорайларга база чедип, 6-7 балл күштүг шимчээшкени болган.

Кожууннуң девискээринге чер шимчээшкениниң түңнелинде үрелиишкиннер бар-чогу хынаары-биле

комиссия: кожуун чагыргазының административтиг комиссияның секретары Ш.А.Амаш, Чаңгыс аай диспетчер чериниң кол специализи Н.С.Намчылак, ОБЯ-ның биче хемчээлдиг суднолар инспекциязының инспектору Ю.К.Дулуш хыналданы чорудуп турар. Эйлиг-Хем сумузунче дош оруунда чарылган черлер бар-чогу хынаан. Дош кижигиң кылыны 50 см., чарыктар чок. Чер шимчээшкениниң түңнелинде когарал дугайында "Онза байдалдар" черинче чондан дыңнадышкыннар кирбейн турар, албан-организация черлериниң хыналдазын чорудуп турар. Төп эмнелгениң подвалындан 5 дугаар каътка чедир чарылган черлер барын комиссия илереткен.

Бистиң корр.

АРАГАЛААШКЫН-БИЛЕ ДЕМИСЕЛ

Чаа чыл байырлалында болгаш кышкы узун дыштанылга хонуктарында кожууннуң полиция килдизиниң ажилы күштелир. Чон ортузунга арагалаашкынны болдурбас дээш "адрестерни" илередип, хоойлу-дүрүм хажыдып арага садыгларның хыналдазын удаа-дараа чоруткан.

Эрткен чылдың декабрь 28-тен 2021 чылдың январь 10-га чедир хыналдаларның түңнелинде 21 чурум үрээшкыннери илереттинген. Байырлалдар база дыштанып хуннерде арага садарын хоруп каан турбузе, хоойлуга чагыртпайн арага садып турган садыглардан ниитизи-биле 435,5 литр арага аймаан хавырган.

Арыг-Үзүү сумузунга хыналда үезинде арага садып турган барымдаа илереттинген, 18,2 литр пиво, 2 литр водка хавырттыган; — Хайыракан сумузунга 2 литр спирт холумактыг чүүлдү хавырттыган; — Шагаан-Арыг хоорайның садыгларыннан 53,7 литр арага аймаан хавырган.

Арага садып турар садыглардан аңгыда, телефонда интернет четкилеринде "Доставка" деп бижээн чарлалдарны база хынап, шак ыңдыг арага-биле чонга хоранын садып турган кижилерни тудуп, илереткен. Ниитизи-биле 346,2 литр пиво, водка, спирт холумактыг чүүлдерни хавырттыган. Ол ышкаш, чурттап олурар бажыңындан спирт холумактыг чүүлдер садып турган "адрестерни" база илередип, спирт холумактыг чүүлдерни хавырттыган.

Илереттинген хоойлу-дүрүм үрекчилеринге хамаарыштыр РФ-тиң Административтиг корум-чурум кодекзиниң 14.17.1 чүүлү-биле херектерни оттурган. Хавырттыган арага аймааның хыналда-экспертизазын чогуур органнар хынаан түңнелинде, административтиг херектерни Улуг-Хем эптештирилге су-

дунче дамчыдар.

Арага садарын хоруп, ооң-биле демиселди чорудуп турарының ужуру чүдөл? Хамык кем-херек, айыыл-халап, чогушкырыштың үнген дөзү арага ишкениниң түңнелинде болуп турар деп чүвени чон ханы угаап, медресе билер болза эки. Бо каш хонуктуң дургузунда амы-тынындан чарылган кижилер база араганың кара аспааның хайындан бистен чарлып чоруткан болгай. Ынчангаш, эрге-хоойлу ажилдакчылары-биле кады чонувус араганы узуткаар, арагалаашкынны болдурбас дээш демисежи, оода төрөл-дөргүлүнүң ортузунга суртаал ажилын чорударын кыйгырап-дыр бис.

Ч.КАЛДАН,

административтиг хоойлу күүселдезиниң инспектору, полицияның капитаны.

УЖУРАЖЫЛГА

(Чечен чугаа)

А-Довурак хоорайның өзүп, сайзырап турары аажок. Хомду (Кобду) дайынынга киржип чораан Доокур Мергеновичиге ужуражыптар чоор бе дээш, чаңгысклассчының (Хөвөңмаа, Оолактарның өг-бүлөзи) бажыңынга кире дүштүм. Классчы Хөвөңмаа мени улуг өөрүшкү-биле уткуп алды, а хереклээн кижим аажок чугаакыр, 100 хар ажа-даа берген болза, сергек, хөөремиккей куда болду. Ооң бир ужурашкан таварылгазын таныштырайн.

Эртен даң бажында, имиртиң чидип, даң адарга, даш бажы кара-шокар турда, дагларның биеңнерин хун чаала «чулундуруп» эгелээн үеде, Ортаа-Дыттың Хонаш-Дөң адааның оргулаажынга турган аалдарның өдек-коданынче аъттыг киж чоккушалай бээр, ыттары чоон чидиг үннери-биле ээрип халчып келген. Доокур өглер чанынга чортуп кээр, улуг ак өг чоогунда эргижирээн өгден элээн дөгүй берген ашак киж өөнүң чоогундан кылаштап келгеш, ыттарны хай деп, тарадыр сывыртпапкан. Доокур аадыннан дүшкеш, узун тынын аът баштыг баглаашка баглап каан. Ашакты ачазы Серен деп танып каан.

— Кир-кир дөрге эртип олур. Чүнү канчап, чүнү сурап чор сен. Бээр чоокшулап олур, кулак эки чүве дыңнавастан, карак эки чүве көрбөстээн киж-дир мен ийн, огукум — дээш, ашак даңказынга хээшпени ургаш, тырттарынга белеткенип чоруй, суугу кырынче хөнөкти тиге каапкан.

— Чадаананың Үстүү-Хүрээ чедип, хөрөктээш шы-

вар торгу, даш чигирлер, шаажаң аяктар дээш элээн саттынып ап чордум. Киж дээрге кизирт, аът бажы козурт дээр ийикпе. Таныыр эвес, Ортаа Азиядан-на келген боор, бир садыгжы-биле моолдажып тургаш, садып алдым ийн. Бо дүңзе таакпы биле даш чигирлерни сеңээ эккелдим, ачай.

— Ок даадым, мээң огулм сен бе? Карак көрбөстээн, ынчангаш эки танывайн бардым — дээш тура халааш, огулм кускаптап, эргеледип үр-ле турган. Серен сириңейин, ишкирнип турарын огул эскерип каан. Ам кээп шынын чугаалаан: «Аваң, хөөкүй Долгар, бурганнаан болбас ийикпе. Ам канчаар, Кара-Биче-оол суглар тейлеп тургаш, Кызыл-Алаакка хөөкүйнү ажаап каан бис. Ол үеде Доокур алдын казар уургайга ажилдап турган болгаш, дыңнаваан болган.

— Даштын кожаңар, улуг ак өг кымның ирги?

— Ол дээрге Хун ноянның авазының өглери-дир. Буян-Бадаргының эш-өөрү келген. Улус кээрге, эмин эрттир хүндүлээр. Авазының адын Күскежик дээр. Хайдып Монгуш Үгер-Дааның уруу-дур ийн. Күскежик аажок хүндүлээчел, төрөлзирек, арта-ла чугаакыр болгаш үнчүр-киржир болгай.

Өглер даштында аъттарның ээлери тарап чоруп эгелээн. Доокур үне халып келгеш, көрүп турарга, шокар аъттыг, бөргүндө чиңзелиг, торгу тоннуг, саар тыва идиктиг бир аныяк киж аъттаныпкаш, ыңай болган. Дедир өгже кирип кээрге, Мерген чүген баглап олурган. Аъттарның киштээшкени, даваннарының дидирээни ырап чорупкан.

Удаваанда саваларда аъш-чем тудуп алган, карактары сыпыгырмаар, каттырага, мырыңай дуглалы берген дег, кулактарында дээрбек сыргаларлыг, ба-

жында кожалаң өрүп алган назыны улгадып, бажының кастыктары агарып эгелээн угбай кирип келген. Экилежи, мендилешкеш: «Улуг хурал болур. Буян-Бадаргы Даа база Бээзи кожууннардан келген эш-өөрү-биле киржир дээш, чорупту. Бо ажы-төлдүң арттырып каан сарты-дыр ийн. Амзап, чип көрүнөрем, амданныг чем, дылыңар ызырыптыңар халак» — деп баштактап, каттыра каапкаш: «Бо келген оол кайызы ирги» — диген. «Мээң огулм-дур ийн, адын Доокур дээр» — деп, ашак харыылаан. Чаагай чемниң чыды өг ишти дола берген. Ашак чемниң дээжизин үзе кескилээш, одунче каай каапкан. Шынап-ла, магалыг угбай-дыр, арта-ла төрөлзирек, хүндүлээчел. Каттырага, мырыңай карактары чиде бээр, бичежек дурт-сынныг-даа, Күскежик деп адааны ында-ла боор деп, Доокур боданып олурган.

— Бо ужа, төштү кеннээттерге чедирип бээр сен, огулм — дээш хапка суккаш, үдеп чорудупкан.

Аалынче чанып олур, «Күскежик эки киж, бүзүрелдиг, ол кажан-даа меге чүве чугаалавас» деп, ачазының чугаазы сагыжынга кирип келген. Чогум-на назыдай берген-даа болза, ам-даа чиик, сергек. Уг-базы Сержиңиң огул Комбуга малындан хөй эвести үзүп бергенин чон чугаалажып турганын ол дыңнаан. Күскежиктиң холу аажок чиик, ол чеже-даа кижини божуткан. Күскежик деп аттарлыг уруглар Даа кожуунга эңдерилген болдур ийн.

Доокур Салчак Кызыл-Мажалык таварып чанып келген. Даң адып, агарып кээрге, Бай-Тайгазынче чаныптар дээш, дыштанып удуп чыдып алган.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

Бай-Тал суур.

Спорт

МӨГЕНИНҢ МАЙЫЫ КАДЫРЫК...

Чөөн-Хемчик кожуунунун төвү Чадаанага январь 7-де, 2021 чаа үнүп келген чылга тураскааткан республика чергелиг долгандырыг хевирге тыва хүреш маргылдаазы болуп эрткен.

Шупту 29 мөге күжүн шенешкен, ийизи республиканың Начын мөгелери, оон кожуун чергелиг Чаан мөге база кожуун чергелиг ийи Начын мөге чараш аргаларын көргүзүп, хүрешти каастаан.

Ачыр-дачыр тудушканының соонда, Тыва Республиканың Начын мөгези Кайгал-оол Ондар (Сүт-Хөл) шүүлген, а үжүүр былаашкан мөге кожуун чергелиг Чаан Сергелең Ондар (Чөөн-Хемчик), 3-кү, 4-кү черлерни Мөңгө-Эртинге Куулар (Чөөн-Хемчик) биле Эртинге Хомушку (Мөңгүн-Тайга) ээлзэннер. А дараазында мөгелер Сайын Балдаң (Улуг-Хем), Радомир Куулар (Чөөн-Хемчик), Даш Куулар (Барыын-Хемчик), Сайын Мижит-Доржу (Улуг-Хем) олар 5-8 дугаарыга төлөптин көргүскеннер.

Оон ыңай «Тиилелгеже чүткүл» дээш Делгер-оол Ай-Хаан (Чөөн-Хемчик), «Чараш арга» деп тускай шаңналга Ооржак Омак Ак-Довурактың мөгелери шаңнатканнар.

Республика чергелиг долгандырыг хүреш бо чылын 5 дугаар болуп эртип турар. Маргылдааны деткээн, организастаан чонувуска болгаш киржип келген мөгелерге улуу-биле четтирдис!!

Алексей ТЮЛЮШ,

Чөөн-Хемчик кожуунунун чагырга даргазы.

Назы-хары улгатса-даа, боттарының ажилгыр-кежээ бүдүжү-биле өскелерге үлегерлиг болуп чоруур хоочуннар бистиң аравыста хөй. Каа-Хем суурда чурттап оор Орлан-оол Кежегелигович биле Чылбак Чанган-ооловна Монгуштарның өг-бүлезин ындыгларның чижээне кириштирип болур. Бажыңның ээзи бо чылдың март 8-те 81 харлаар, оон эргелиг эжи май 29-та 79 харлаар, олар үр үеде – 60 ажыг чылдар дургузунда эп-найралдыг кады чурттап келгеннер.

Олар Сүт-Хөл кожуун чурттуг, кайызы-даа анык чылдарында Алдан-Маадыр ортумак школазынга башкылап ажилдап чорааннар. Чылбак Чанган-ооловна Кызылга башкы училищези дооскаш, үстүнде айытканывыс школага эге класстар башкызы болуп 40 ажыг чылдар дургузунда ажилдаан. Боду Маадыр-ие, 10 ажы-төлдү төрээш, өстүрген, оларның аразында ийи катап ийистер (4 киж) база бар. Хөй улустуң улуу, инженер эртемниг Эдуард Монгуш бо чылын 60, хеймери Орлана Орлан-ооловна 35 харлаар, чаа чыл бүдүүзүндө ол кыстыг болган. Кады төрээштер шупту дээди эртем-билиглиг, ажил-агылыг, эки чурттап чоруурлар. Оларның бирээзи Чечена Монгуш хоорайның автоинспекциязынга 15 чыл ажилдаан, амгы үеде Абакан хоорайда бир организацияда юрист болуп ажилдап турар.

ИЙИ КАТАП ИЙИСТЕРНИНҢ АВАЗЫ, АЧАЗЫ

Чылбак Чанган-ооловна Россия Федерациязының ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы, Тывага херээженнер шимчээшкенин хоочуну, «Ынакшыл болгаш шынчы чорук» деп медальдың, Ленинчи комсомолдун юбилейлиг медалының эдилекчизи. Орлан-оол Кежегелигович «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, оларның кайызы-даа күш-ажылдың хоочуннары, Сүт-Хөл кожуунунун хүндүлүг хамаатылары.

Ч. Монгуш аныяндан активчи киж болгаш, солун-сеткүүлдерни номчуп, делегейде, чуртта, республикада чүү болуп турарын телевизордан үргүлчү сонуграп көрүп, дыңнап оор. Ол хөй чылдар дургузунда «Шын» солундун доктаамал бижикчизи, номчукчу болуп келген, бижикчилер мөөрейинге шылагараш, шаңнадып-даа турган. Хоочун бижикчизинге солундун чартык чылда халас чагыдылганы редакция боду-ла кылдыртып каан болур. Ол бижириде-даа, номчуурда-даа, карак шили ажылгавас хевээр дээрзин боду чугаалап олурду.

Хар-назыны дөгүзе-даа, Монгуштар

Үлегерлиг хоочуннар

черле анаа олурбастар: чайгы үеде оларның огороду янзы-бүрү ногаалар, картофель, чечектер-биле долган турар. Хөй уйнуктары оларга кээп дузалажыр, кырган-авазы, кырган-ачазы ышкаш, ажилгыр-дузаяргак кижилер бооп өзүп оорлар. Оларның арай чаштарын ажаап-өстүржүр дээш Чылбак Чанган-ооловна бичии-даа олут орбас, нянялап хүнзээр дээш чоруп-ла каар.

Орлан-оол Кежеге оглу Монгуш Сүт-

Хөл кожуунда амгы Кара-Чыраа сумунун девискээринде Калбак-Хараган деп черге төрүттүнген. Анык үезинде Кызылдың башкы институтун дооскаш, Алдан-Маадыр, Ак-Даш, Бора-Тайга суурларның ортумак школаларына физика, химия башкылап, 10 ажыг чыл ажилдаан. Оон соонда Ак-Довурак хоорайга чолаачылар школазын 1973 чылда дооскаш, «Алдан-Маадыр» совхозка машина-техника септээринге дузалап «техничка» деп машина мунуп эгелзэн. Совхозтун салбырларына, фермаларына оон шевер холдарының дузанын көрбээштер ховар деп чугаалап болур. Шак ынчаар хөй чылдарда мога-шылап чок ажилдап чорааны дээш Тываның алдарлыг ажилдакчызы деп атты аңаа хөрек демдээ-биле кады тывыскан.

Оон акызы гвардейжи улуг лейтенант Доржу Монгуш тыва эки турачы эшөөрү-биле Ада-чурттуң Улуг дайынына киржип, аъттыг шериг эскадронунун дөрткү взводунун командири болуп, немец-фашист эжелекчилерге удур эрес-дидим тулчуп турган. Ол ам чораан болза, 103 харлаар турган. Дайынга тыва эки турачыларның, оларның аразында акызының канчаар киржип чораанының дугайында патриотчу беседаларны Кежеге оглу Орлан-оол Монгуш школачыларга хөй удаа кылып берип чораан.

Хенче-Кара МОНГУШ,

авторнун тырттырган чуруу.

Кадыкшыл

ИШТИКИ ОРГАНИЗМНИНҢ ХИРЛЕНИРИНИНҢ ЧЕДИ ЧАДААЗЫ

Чиген чемивистиң хереглеттинмес кезээ-биле (бүдүмелдери) организмивистиң хирленири чеди чадалыг болур.

1. Даштыкы хевири, бодунуң миннишкени-даа КАДЫК, а ындыг-даа болза кезек болгаш-ла шылаар, турупкан байдалдыг апар болгаш боду ону эскербес, база херекке албас болур. Бо мындыг байдал чүнү херчилеп турарыл дээрге, организм хирленип эгелзэш, нерви аргыжар орукту бичиилеп дуглап эгелзэни-биле моюнга "остеохондроз" аары тыптыр. Бо бирги чада болур.

2. Бирги чаданың шагзыраашкынының соонда, мага-ботка баш аартып, чүстер, шыңганнар аарып, мага-бот ыстап-шылап чоруур апары. Аартып чоруур апарган чылдагааны дээрге, кижиниң шын эвес чеменип турарын сагындырып турары ол болур. Азы хөй чигирсиг чемни, хаарып каан далган болгаш өске-даа чемнерни нормадан ажыр, тырый чеменип турганының түңнелинде, ижин-шөйүндүлөрдө шлакталган чем үрелип, шөйүндүлөрниң ханаларын үрөп турар.

3. Үшкү чадазы, ийиги чаданың сагындырылганын херекке албайн, баш-удур чогуур хемчеглер кылбаан, бодунуң кадыкчы кичээнгей чок болганындан АЛЛЕРГИЯ аары тыптып келир. Чечек-чимис аразына туруп шыдавас, азырал дүктүг амыттаннар чанынга азыртыр, чем аймаанга таарышпас дээш аллергия аары янзы-

бүрү болур. Аллергиялаары дээрге, кижиниң иштики органнары хирленген чылдагаанындан, организм боду аңаа удур туржуп, багай чүүлдерни иштики органнардан үндүр октап турары ол болур. Хирленир байдалдың улам-на ханылаанындан боостаага чөдүртүр апар болгаш, ол аарыг ханылааш, өкпе дамырларына астма аарыын тыылдырар. Оон-даа өске чараа-дымаа көвүдээр, псориаз, экзема, чигир аары дээш оон-даа өске аарыглар тыптып эгелзээр. Кыс хиндиктиг чонга херээженнер аарыглары, чогумча чок аарыглар тыптыры көвүдээр.

4. Дөрткү чадада, организмниң бүгү хирленишкени доктаап турупкан чадага кээр. Организм дөрткү чадага чедир хирленип кээрге, дараазында аарыглар тыптып эгелзээр: селегер ыжыктар (кисты), хора чок ыжыктар (фибромы), кешке өзүп кээр урулар (папилломы), айыыл чок ыжыктар (аденома), буттарга тыптыр дамырлар аары (тромбофлебиды) дээш оон-даа өске болуп болур.

5. Органнарның клеткаларының каттыжар хевирин өскертип турар аарыглар тыптыр. Ол дээрге, ревматизм, полиартрит, сидик үндүрер органнарга багай бүдүмелдер тыптыр. Чүстерге болгаш шыңганнарга багай чүүлдер чыыр.

6. Алдыгы чадада, биохимиктиг каттыжылгаларга нерви системаның оруктары, азы аргыжар, медээ бээр органнар бодунуң ажылын баксырадыр.

7. Организмниң хирленириниң сөөлгү чадазы – кичээнгейге албаан аарыглар, клеткаларның аңгыланып ажилдаар харылзаазы кошканындан, ыжык аарыгларына, азы кандыг-бир аарыгга удур туржуптар аргазы чок. Ындыг болганындан аарып эгелзэн клеткалар саат чокка тургустунуп эгелзээр. Организмниң күштүг хирленигенинден иммунитет шуут-ла баксыраар.

Ая УСПУН.

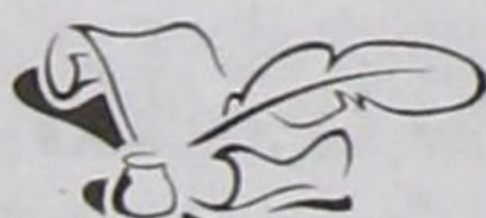
АГЛААШКЫННЫ ЧОРУТКАН

2020 чылдың декабрь айда демивисти көргүзүп кокай бөрү аглаашкынын чарлаанынга Өвүр кожуун девискээринде 6 сумуда тургустунган бригад оолдары шимчээшкенин кылып чорутканнар.

Өвүр кожуунун Чагырга даргазы Ооржак Аржаан Никифорович шын шиитпирни үндүрүп, кожуунуң бөлүк чыгып алган бригад оолдарын деткип, кожуун көдээ ажил-агый эргелинге даалганы берген. База ол ышкаш Өвүр кожуунуң суму бүрүзүнге 100 (чүс) литр кывар чаар чүүл-биле (бензин) хандырган. Бөлүк бригад оолдарының соруу көдүрлүп кожуунувустун девискээринге аглаашкыны 2 хүн дургузунда хайгаарал ажилдарын чоргузуп, сывыртажып ажилды чургусканнар. Түңнелинде Саглы – 1, Дус-Даг – 1, Хандагайты – 1, ниитизи-биле 3 (үш) баш кокай араатаннарны узуткааннар. Арткан сумуларның бригад оолдары база демнежи, девискээрлерин арыглап, сывыртааннар. Ниитизи-биле 2020 чылда Өвүр кожуунуң девискээринге 27 баш бөрүлерни узуткаан. 2021 чылда шак мындыг демниг ажилды улам күштелдирип чорудуп кылыры-биле Өвүр кожуунуң аңныр инспектору Владимир Монгуш база көдээ ажил-агый эргелиги дугуржуп чугаалашканнар.

Көдээ ажил-агый болгаш агъш-чем эргелели.

Чогаал арны

ТЫВА ДЫЛДА БИР ДУГААР ШҮЛҮКТЭЭН РОМАН

• Эдуард МИЖИТ

АМЫДЫРАЛ, АМЫДЫРАЛ...

Шүлүктээн роман

ПРОЛОГ

Чуртталганың шагын, хүнүн, айын, чылын,
Шуутпушаан, мөргүл санаар эреге дег,
Суйбап тудуп, хөйүн көрүп, эрткен тудум,
Чугаалаксаар чүве-ле хөй апаар боор-дур.
Амы ботка, чоок таныыр улуска-даа
Амыдырал чүнү-чүнү көргүспээн дээр!
Каттырынчыг, муңгаранчыг, коргунчуг-даа,
Кандыг-кандыг төөгүлөрнү дыңнаваан дээр!
Ынчалза-даа чуртталганың, кижилерниң
Ылап ханы утказынче, бүдүжүнче
Сайгарбышаан, сиңип кирип, билген тудум
Чаңгыс сөс-даа эдиксесес апаар боор-дур.
Чалыы назын часкы хат дег хөлзеп каапкан,
Чай-даа, күс-даа ээлчээ-биле эрте берген,
Күсү доңат үзүндө чедип келген
Күжүр боттуң шиитпирлээр айтырыы хөй.
Чүрөк долган сагыш-хөөнү, бодалдарны
Шүлүктөргө чеже катап ажитпаан дээр,
Чижек кылдыр амгы өйүн, төөгүнү-даа
Шиилерге чеже катап көргүспээн дээр!
Чамдык улус: «Нарын берге бодалдарлыг
Чалгааранчыг чогаал-дыр» — дээш, ара кааптар,
Уран чүүлден суртаал, чайыр негээрлери —
Утказынче сиңип кирбейн, сөглээр боор-дур.
Хинчек-човаг өттүр эрткеш, төрзөн сөзүм
Кижилерге херээ чогуу биле тура,
Сеткилде бар бүгү чүүлү чогаалаар бе?
«Чеже боор» дээш, ыт чокка артып каар бе?
Чогаалчы бооп төрүттүнгөн салымымны
Човап-шылааш, чектей бээр-даа апарган мен.
Ынчалза-даа бодун боду холуп, хозуп,
«Ыңай тур!» деп, чолдан дескен кижиге бар бе?!
Ынчалдыр-ла катап база бийир туткаш,
Ырма сынчыг ажил-ижим кылып кирдим.
Оода-ла чаңгыс кижиге угап билзе,
Оожургаар шагым келир, ажырбас оң.
Чуртталгадан көрүп, дыңнаан төөгүлөрүм
Шуутузу-ла чогаалымга кайын сыңар —
Хөлүн эрттир нарыыдатпайн, кезин-даа бол,
Көңгүс бөдүүн домак-сөстүг бижип көрөйн.
Чурумалдар, болуушкуннар, бодалдарны
Шурулар дег шуудуп дизер удазыным —
Ыгласанчыг, өөрүнчүг — кандыг-даа боор
Ынакшылдың чүзүн-бүрүн ыры болзун!
Чүгө дээрге ада-ие, ада-чуртка,
Чүрзөн берген эргиминге, ажы-төлге
Арыг бедик ынакшылдың чырыткызы —
Амыдырал ыдык дөзү, өззө болгай.
Оон аңгыда романымның тудуун кылып,
«Онегинниң строфы» дег база ыңдыг
Одурулар бир-ле янзы бөлүлгөнгөн
Онза тускай тургузугу чогаалдыр бе?
Пушкинни бүгү-ле бар сеткилимден
Бурган ышкаш ыдыктар мен, ынчалза-даа
Бодум бижзэн чогаалымга өттүнүг чок
Бо-ла чораан бодум болуп артып калың.
Ол үениң дворяннын чуруп бижзэн
«Онегин» дег чогаал маңа кайын үнөр,
Көңгүс бөдүүн чонумайның хүнден хүнче
Көстүп турар чуртталгазын бижикседим.
Төрзөн чонум бурун шагдан ырылары
Төнмес-батпас узун болбас, көвей кезии
Улгас-ла сөс одуругдан бүткен боор-дур —
Удуртулгам ол-ла болзун! Айттаныптайн!

БИРГИ ЭГЕ

Чогаалымның маадырларын ийи-бирлеп,
Чогуур өйү чедип кээрге, адай бээр мен.
Болуушкуннар агымының аайы-биле
Боттары-ла ала-чайгаар көстүп кээрлер.
Амдыларым куруг черден төрүттүмзөн,
Аравыста чоруур улус, ынчангаш-ла
Ат-алдарын камнаар бодааш, оларымның
Адын-сывын өскээр адап бижип каан мен.
Төп кол маадыр кара чаңгыс болур болза,
Төөгүмнүң утказы-даа соора баар.
Амдызында бир кол маадыр — аныяк кыс
Арны частып, мурнууска көстүп келзин!
Арыг сулуг, арга-эсим, тайга-сынның,
Ажыл-ишчи, хүндүлээчел арат чоннуг
Өскөн-төрзөн чер-чуртунуң — Сүт-Хөл дирик —
Өскергей-дөүш, кырлар төлү уруг чүве.
Хой кадарар, инек саар-даа, кодан өдзөн
Коптарар-даа ажил-ишти кылып өскөн,
Аксы-дылын анаа-ла хей ажа бербес,
Алыс тыва аажы-чаңныг уруг чүве.
Ачазы чок — аныянда «кызыл-дустаан»,
Авазы-ла ажы-төлүн кара чааскаан
Чажындан-на ажил-ишке ынак кылдыр
Чагып-сургап, кижизидип, өстүрүп каан.

Амгы шагның демдээ болур компьютерни,
Англи дылды чежемейниң билер-даа бол,
Тыва чоннун арыг бедик чаңчылдары
Тыныжында сиңип калган уруг чүве.
Назы чедип, школазын-даа дооскан соонда,
Найысылал Кызылдыва амды уруг —
Чижээлээрге, Билигмаа-даа болур ыйнаан —
Чиик-адак, омак-сергек чедип келген.
Хенче анай назынындан чоннун болгаш
Кенденбилдин, Чыргал-оолдун чогаатканы
Ырыларын дыңнап, ырлап өскөн болгаш,
Ынакшылы — ыры-хөгжүм болган төл-дүр.
Инек бажы дозуп чорааш, мен-даа болза,
Ишти-хөңнүм хостуг салып, ырлаар чордум.
Маадырывыс ырлап чорда, дыңнаан улус
Магадап каар, онза үнүг уруг чүве.
Өндүр улуг Россияның кандыг-даа бол
Өөредилге черлеринче дужаап кирер
Харык-шинээ бар-даа болза, Билигмааның
Кара чаштан хандыкшылы күштүг болган.
Уран чүүлдүң өөредилге чериндиге
Улуг дыка бергелдеп чок дужаап киргеш,
Билигмааның хөгжүм ойнаар, ырлаар-шоорлаар
Билиглери өзүп, быжып чоруп орган...
Билигмаавыс өөренип турар өйдө
Бичии-даа бол, бодалдардан кириптезели.
«Шүлүк бижир кижиге мен» деп чоруурларның
Чүгө-ле ийик, саны көвей апарып-тыр.
Күзел турда, чогаатсыннар, харын эки,
Күжүрлерни хоруур звес, ынчалза-даа
Эреңгейлеп, каш-ла сөстү кожуп алгаш,
Эмин эртир мактангыра, кайын болур.
Чижээлээрге, сольфеджио, гармония,
Шимзэн чок өй — пауза, оон-даа өске
Бичиизинден өөредип кээр билиглери
Билбестерни хөгжүмчү деп канчап адаар?!
Кандыг өңнөр чыгыг болгаш соок боор дээш,
Кайылары кожа турар, турбас дээш-ле, —
Чугула дзэн дүрүмнерни шигээтпзэннер
Чурукчу деп бодун база адавас-тыр.
Поэзия база ыңдыг — билиг чоктар
Болчаг чокка, душ бооп кирген аалчылар боор!
Чүгө-ле ийик, каш-ла сөстү кожупкаш-ла,
«Шүлүкчү мен» дирижлерни кайгаар-дыр мен.
Теория сонургавас, хүндүлөвес
Тенектерге хамаарышкан чогаавысты
Бичии-даа бол, кирип чыдар аравыста,
Билигмаавыс ужураалга таварышкан.
«Шудургу деп, чаяанныг деп шилиттинген
Сургуулдарның чыныгы концерт-көргүзүү» деп,
Базым санай чарлалдар-даа көстүп келген,
Маадырывыс аңаа киржир чолдуг болган.
Фортепьяно баскыштарын суйбавышаан,
Боттуң үнүн аялгаже аргып кирип,
Сүт-Хөл уруу бар-ла турган шаа-биле
Чүрөк-хөңнүн хөгжүм-ырга ажыдыпкан...
Автобустар маңаар шагы эртер чыгы —
Арай деп-ле четтигер дээш, Билигмаа-даа
Концерт соонда идик-хевин солуй кеткеш,
Кончуг дүргөн кудумчуже үнө халаан.
«Экии, дуңмай! Ойнаарыңар, ырлаарыңар
Эмин эртир чараш болду! Угжок-тур!» — деп,
Ийи оол бо уткуй келгеш, аразында
Иткележип, ыдалажып, мендилешкен.
Узунзумаар чиңге сынның, ак шырайлыын
Улуг звес, ортумак бол, күдөр сынның
Чааскаан арай эпчосунгаш: «Сөскүр кижиге
Чаным орта эш бооп көрөм» — диген бооп-тур.
Домак-сөске кончуг дээни ылап-ла шын,
Доктааш дивес, аккан суг дег кижиге болган.
Шагда таныыр кижиге-даа дег, чогаалашкаш,
Чалыы кысты үдээр болуп дугуржупкан.
Училище даштындыва үнүп кээрге,
Улуг-Хемниң эри мында — чаңгыс базым,
Оолдар-даа Билигмаадан адырылбайн,
Ону үдөп эрик дургаар кылаштапкан...
Алызында Күдеректиң сеткилинден
Амды байдал бүткен дээрзин эки билер...
Ынчалза-даа эштиң дилээ, сеткили-даа
Ында калган, силенниң бажында чок...
Каыттангызын уштуп октаан кижиге ышкаш,
Кара чер-даа кылын хардан адырылган.
Часкы салгын хоорайның тыныжы бооп
Сагыш-хөөнү сарынналдыр эстеп турган.
Чокпакталган салбактары боттангылаан
Чодураалар чечектери бөгүн-даарта
Частыр өйүн, болчаг манаан чалылар дег,
Шактар санап, четтикпейн турган ышкаш...
Узун кыштың уйгузундан оттуп келген
Улуг-Хемниң күчү-күжү, часкы хөөнү
Кижиге хөңнүн хөлзетпишаан, сүлдө-одун
Киискидип, хей-аът кирип турган ышкаш.
Чаш бүрүлөр бүгүдөгө айдыс өргүп,
Часкы херел чымчак хол дег суйбап турда,
Чалыларның сагыш-чүрээ ала-чайгаар
Чалгынналып, ырлаксай бээр — черле ыңдыг...

Оолдарның чугаакыры — чиңге ак оол
Орук дургаар хөлчөк солун хөөрөп келген.
Эжи чүгө Билигмааже көөрүңгө өй,
Эптиг черге «ийе», «чок» дээр мындыг болган...
Карактарга көзүлбөс бол, чок деп болбас
Хайыралыг бурган ышкаш хуулгаазын күш
Шак ол өйдө чалынналдыр тынып-тынып,
Чалыларның аразына ужуп турган.
Карак чивеш аразында кыптыгып кээр
Хандыкшылды көрбзөн кижиге кайын билер —
Аныяктар чугаалажып, таныжып аар
Аразында, тайылбырны кыла кааптайн,
Чүгө дээрге бирги көрүш, бирги сөстөр
Чүрөктерниң чажыды-дыр — дегбээлиңер!
Чүгө дээрге ынаам кыска бодум база
Чүгө чаңгыс көрүп кааш-ла, ынакшаан мен!..
Билигмааның ишти-хөңнүн көргүссө-даа,
Бичезимээр дурт-сынын, шырай-арнын
Кол звес деп бодап чоруур хөңнүм-биле
Колдуунда-ла чугаалавайн барып-тыр мен.
«Чаражын!» дээш, бир-ле чүүлү магадаарга,
Чарашсынмас, тоовас улус база турар.
Ынчангаш ол «чараш» диген ниити сөстү
Ылавылап, көргүзерин кызып көрөйн.
Орхидея, роза, тюльпан чүдөн өңгүр —
Онзагайлап өстүрерге, чараш болбайн.
Ол-бо чүктен оят-сиген дуглай өскөн
Оон-даа чараш хову чечээ база турар.
Уштулаңнааш, сыйбың аажы бүдүште чок
Уруувуста сад чечээ дег каас чок бол,
Биче хөңнү — ховар чараш хову чечээ —
Билигмааның шырай-арны база ыңдыг.
Училище (чоокку өйдө колледж деп каан)
Удуур-чыдар оран-сава берген-даа бол,
Угбазының, честезиниң бажыңыңа
Уруг-дарыын көржүп берип, чурттай берген.
Улуг-Хемче агып кирген хемнер ышкаш,
Угбазы-даа, честези-даа чогаалымче
Ала-чайгаар кирип келди, оларны ам
Азааным аайы-биле таныштырайн.
Боттуг тыва ажил-ишти кылып өскөн,
Бодунуң-на кады төрзөн угбазының
Шырай-арны тускай садка хумагалап,
Чылыглап каан чечек ышкаш уруг чүве.
Кижилерниң кадыкшылын камгалаар деп
Гипократтың даңгыраа деп сөзүн берген,
Эмчи болур дээди эртем чедип алган
Энерелдиг, эриг баарлыг — ылап эмчи.
«Институтту доозуп алган кижиге мен» деп,
Идээргевейн, билиин улам бедидип-ле,
Эртемнерниң кандидаты ат-чаданы
Эрес тура-соруу-биле чедип алган.
Улуг-биче улус ону хүндүлээр бол,
Улуургаксаар чаңын кым-даа көрүп чорбаан,
Экиргээнден, дузааргаандан чамдык улус
Эпчоскуна бергилээр-даа уруг чүве.
Честезиниң сеткил-хөңнү оон-даа солун —
Чежемейниң эртемниг бол, дипломнуг бол,
Автомобиль чүрээ болур моторунуң
Аарыгларын эмнеп-домнаар «доктор» кижиге.
Өлүр четкен машинаны «диргизип кааш»,
Өртзөн алгаш, «байырлыг» дээш, салывытпас,
Үрелгени чүдөн болган, канчаарын-даа
Үттеп-сургап, айтып берип чоруур кижиге.
Аныянда эжин-өөрүн камгалаар дээш,
Анаа-ла хей шииттирип чораан-даа бол,
Гитаралап ырлап-хөглээр, ажык-бөдүүн,
Кижизиге бооп артып калган оол чүве.
Алдагдал дээш барып ушпайн, адын утпайн,
«Алдан дөрткө» түрлүг тутчуп, шүүп-даа чораан,
Чөрүлдээлиг байдалдарны чавырылдыр
Чөптүг, шынныг сайгарып-даа берип чораан.
«Кара-сөстү» өске улус эдерге-даа,
Кажанда-даа ону деткип «жаргоннавас»,
Ылап кылгаш, хөйүн негеп, чижеңневес —
Ындыг улуг хүндүткелдиг кижиге-даа чок.
Чуртталганың бергелерин көргөн-даа бол,
Чуттук, багай, үен-даян аажы-даа чок,
Эткен сөстүң ээзи болур, шынга ынак
Эр кижиниң үлегери оол чүве.
Честезиниң ырлаар хөңнү Билигмааның
Сеткилинге чоок боорга, хүндүлээр боор,
Оон артык угбазының сагыжы дээш,
Орайтавайн чанып кээри — хоойлу турган.
Амды хензиг тайылбыр сөс болуп турда,
Аныяктар чугаа-домаа болуп каапкан.
Угбазының, честезиниң бажыңыңа
Уруувус-даа чалгынның дег ужуп келген.
Чаактарының изиңизери — чалыныг от...
Сагыжында «салюттар»-даа кыпкан ышкаш...
Кежээки хүн херелдерин сунуп-сунуп,
Хензиг-хензиг коңгулуурлар эдискен дег...
«Шала чиктиин бо уругнуң» — дээш, угбазы-даа
Чаптай аарак, «Чүү болду?» — деп айтырыпкан.
Угбазының хөрзөңгө ол бажын салгаш,
Улаараан дег, сеткил-хөңнүн сөглөп каапкан...
Утказы-даа билдинмес бо хөлзээшкинин
Угбазындан өске кымга чугаалаар боор?!
Романтиктиг дижиригис хөөн көргөш,
Роза база (угбазының ады ыңдыг)
«Саша-биле танышкаштың бодум база
Шак-ла мындыг турганым-даа чадавас» деп,
Душтук чораан өйүн сактып, хүлүмзүрүп,
Дуңмазының бажын суйбап, бодангылаан...
(Уланчылыг)

Чарлаал

Реклама

РОЗЫГРЫШ

«ТЕЛЕВИЗОР ЗА ПОДПИСКУ» СОСТОИТСЯ

20 ЯНВАРЯ 2021 ГОДА

В ПРЯМОМ ЭФИРЕ НА ИНСТАГРАМ СТРАНИЧКЕ

ТЕЛЕКАНАЛА «Тува-24» @tuva.24

Подробности розыгрыша, количество и порядок получения
приза

в Издательском доме «ТЫВАМЕДИАГРУПП» по адресу:

г. Кызыл ул. Красноармейская д. 100, каб. 309.

Тел.: 8 (39422) 2-18-10, 3-39-45.

ГАОУ РТ «Издательский дом «Тывамедиагрупп», ИНН 1701062430, ОГРН 1191719000395.

Утерянный диплом о среднем начальном профессиональном образовании серии 17 № 0009147, выданный от 21.06.2010г. Государственным образовательным училищем начального профессионального образования «Профессиональное училище № 1 г.Кызыла» на имя САТ Шенне Шолбановны, считать недействительным.

МУП «Хемчик» Дзун-Хемчикский район с.Теве-Хая, ул. Март-оол д.10 ИНН:1709005018, ОГРН: 1021700624593. Извещает о своей ликвидации. Кредиторы, перед которыми общество имеет обязательства могут заявить свои требования в течение двух месяцев с момента опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, с.Теве-Хая ул. Март-оол д.10, тел.: 89233183838

Өөрүп четтиришишкин

...Декабрь ай меңээ дыка дүшкүүлүг бооп эрткен. Чүгө дизе 60 харлаан оюм бүдүүзүндө шүлүкчү эш-өөрүмнүн саналдары-биле шүлүк мөөрейин видео-онлайн хевирлиг чарлаптарымга киржикчилер күзелди-биле киржип турганнар. Шүлүкчү шыырак өөрлерим шилип алгаш турдум. Шүлүк болгаш шевер аргыттынар кадыннар аразынга мөөрейлерниң даргазы Иргит Марита Кара-ооловна, кежигүннери Тывада билдингир апарган шүлүкчүлөр Мария Дөрбет-ооловна Кыргыз, Чаа-Хөлден Тимур Кадын-Нава шилилгени кылып ажылдааннар. Оларга канчаар-даа аажок өөрүп четтирдим. Меңээ дыка берге призтер-шаңналдар садар үеде барып турганым 50 хардан өрү «Сорунза» клувунун шупту кежигүннери, даргазы Сат Алевтина Акимовна холун сунуп дузалашканнар. Эш-өөрүмге, клувунун кадыннарынга, ылаңгыя мени дээш сагыш-човап аай-дедир дарга-бошкаларже чоргааралдың

коңгазын дыңзыг хап кирип маңнап келген Алевтина Акимовнаның кайгамчык дузааргак бүдүжүн канчап уттур мен. Четтирдим деп чараш сөстү сөглөкседим. Алевтина Акимовнаның коңгазының адаа-биле келген кожуунунуң чагырга черинден Вера Васильевна Балчый, Аржаана Николаевна Даржаа, хоорай чагыргазындан Ия Ивановна Тюлюш, Артур Монгуш Хүндүлел би-жиктерин тутсурга өөрүшкүдөн ыглаар чыгыы хүлээп ап турдум. Ооң кадында эң-не кайгамчыктыг чүве – Алевтина Акимовна Сат болгаш доостурган башкым Елизавета Андреевна Шалган Шагаан-Арыг хоорайның хүндүлүг чурттакчызынче идип үндүрерге, хоорайның депутаттары бир үн-биле хүлээп алгаш, даргазы Артур Монгуш кажан мээң-биле библиотека ажылдакчылары чаяаттыгган хүнүмде ужуражылга хевирлиг тускай сценарий тургузуп алгаш эрттирип турда, байрланчы-биле мени чарлап өөрткени уттундурбас бооп арткан. Ол ышкаш Улуг-Хем редакциясының редактору Оксана Базырга, 2021 чылдың дургузунда Улуг-Хем солунун

халас чагыдылганы кылганы ынак солунум дээш дыка өөрээш, четтирдим деп сеткилим ишти-хөңнүндөн чугаалаксадым. Библиотеканың бүгү ажылдакчыларынга канчап өөрүп четтиргенин илеретпес мен. Ылаңгыя мөөрейлерниң оргкомитет кежигүнү Любовь Васильевна Ондарга, Наталья Сумиевна Балчыйга, Надежда Васильевна Шырап бедик деңгелге эрттиргенинге өөрүп четтирдим. Мөөрейниң даргазы ол үеде ти-лекчилерге шаңнал тыпсып турган. Дээди шаңнал алган аныяк шүлүкчү Демир-Хая Араптан, 1-ги черни алган тележурналист Мерген Ондарның өг-бүлөзи шаңналын ап келгеннер. Мону ажылдап телевидение Тыва 24-ке дыка солун, кайгамчыктыг дамчыдылганы чырыкче үндүргенинге Мерген Ондарга база өөрүп четтирдим. Меңээ эң-не өөрүнчү, онза хүн бооп арткан. Бүгүдөгө киришкен кижилер бүрүзүңге четтирдим деп сөглөкседим. Өөрүп четтирдим!

Ульяна АРАКЧАА.

СОКУТУГ КҮЗЕЛ

Уйгум читкен, чеже чыдар,
Улуг тынып, туруп келдим.
Улар караа чиведим чоп...
Көзөнектен айны харап
Көрүп-шыгаап, дилегзиндим
Көңгүс чок-тур, үнмээн болду.
Чидиг оттуг карактарлыг,
Чивецнешкен сылдыстар-ла
Чидир халчып, тыптып-даа кээр.
Соңгу, мурнуу, чөөн-даа чүкте

Соок дыңзып, шаңналып тур
Соңгам пөзүн дуглавыттым.
Оо кончуун, бурган өршээ!
Онза-топтук, ховар оолдар
Оңгаар, дескээр аътандылар...
Оларга мен хомудааштың
Ондап-остап ыглап чыткаш,
Оттуп келдим, уйгум читти.
Барган чери чырык болзун!
Баскан изи хуулгаазынныг,
База катап бодаразыннар.
Чечек КЫРГЫС.

ДИҢМИРЭЭШКИН
ЭРТКЕН

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң улуг ак өөн баштайгы өгбелер тип тургус-кандан бээр хөй-ле чылдар сүржүп эрткен, хөй-ле суглар агып баткан болгай. Амгы үеде олар чеже-даа хөй-ниити организациязы болза, ийги чергенин кылдыр кыдыра көрүп болбас, ниитилел уjur-дузалыг чугула албан чери. Чогаал турбас чүве болза, чоннуң сагыш-сетки-ли хоозурап амгы-даа, келир-даа салгалдар даяныр тепкиш чок, медегели кошак кижилер апаарын шагдан бээр чүвени ырадыр хандыр бодаар фило-

софтар, эртемденнер бижи, чугаалап чораанын сактыр боор силер. Чогул бо материалымга хамык төөгүнү ырактан эгелеп алырымга көвүк чугаа узай бээр...
Декабрь 18-те эрткен чогаалчылар-ның ээлчеглиг XV-ки съездизиниң соонда, аңаа хамаарыштыр «Шынга» парлаттыгган ийи чагааны кичээнгейлиг номчукчулар номчаан, сактып келир боор. Биргизи, декабрь 26-ның хүнүндө парлаттыгган А.С. Ондар (эрткен үш чылда Чогаалчылар эвилелиниң баш-таар чериниң кежигүнү, октябрьдан бээр оралакчы даргавыс апарган). Ооң тай-ылбырлыг медегелинден съездиниң эрткени, чедер-четпестери, хурал

үезинде көскүзү-биле билдинип турар дүрбүжүшкүннер дээш оон-даа өске үүрмек чүүлдер авторнуң бодаалыга «хир-чамныг» эрип чыдар малгашты сагындырган. Ооң дараазында декабрь 31-ниң «Шында» делегей чергелиг хүндүлүг эживис, Тываның улустуң чогаалчызы М.Б. Ховалыг «Түнел чок съезд» деп материалын парлаан. Ок-тябрь төңчүзү азы ноябрьда база ЧЭ-ге хамаарылгалыг уjur-утказы билдинмес, нарыны кончуг чагаазы кымга-даа со-нуургал, билишкенин оттурбаан, М.Б. Ховалыгның хомудал-негелдези дет-кимче чок артып калган. Ол бодунуң хар-назынының чедимчелиг, эки үелеринде Тываның Чогаалчылар эвилелин ийи удаа даргалап, чечен чогаалды сайзы-радып, суртаалдарынга болгаш аныяк чогаалчыларны Россияның Чогаал-чылар эвилелинче кирип, улуг үлү-хуузу кириген, дуржулгалыг удуртукчу дээрзин шуптувус билер бис. Ол бүгү ачы-хавыяалары дээш шаңнал-мактал, ат-алдарны-даа дүүштүр алганын улуг назылыг ооң «дагдыныкчы-башкызы» Ч.Ч. Куулар каш-даа сагындырып, чуга-лап турду. Съездиниң ажылынга хурал эгезинден-не удурланган М.Ховалыг

эрткен үениң солуттунуп, өскерли бер-ген статья, дүрүмненин көдүрүп, хөй черге кылыктанмайн, ам соңгуткан чаа составка ажык-дузаны көргүзүп, арга-сүмелиг ажылдап, чурттаалыңар!
Силерниң хомудалыңар – ЧЭ-ни херээжен кижилер даргалавазын деп сүмелеп турар силер. Хуралга келген киржикчилерниң хөй кезин С.С. Комбу дээш бүзүрелин илереткен болганда, Сайлыкмаа Салчаковна база бодун көргүссүн! 3 чыл хөй эвес үе ышкажыл. Өг-бүлөгө, бажыңга кыс кижилер хамык чүүлду аайлап-башкарар, экижидер ийик чоп. ЧЭ-ге база чаа тынышты, сергелең-сергек салгын-сырынны көрүп, эскерээлиңер деп эш-өөрнү кыйгырар-дыр мен. Ону даргалаары акша-шалың чок, хөй-ниити ажылы болгай. Пандемия дээш, арай деп үр манап алган чөпшээрелдиг съездини үнелеп, чаа соңгуткан эштерниң со-лун, көрүштүг идеяларын манап арты-выс. Бурунгаар көрүштүг, чогаадыкчы интеллигенцияның бодаалыга хоп-чип, чаргы-чаалы безин таарышпас чүүл-дүр.

Чечек КЫРГЫС,
съездиниң хүндүлүг киржикчизи.

солуннун сайты: //shyn.ru

электроннуг почта: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Тираж: 4985 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редактор В.А. Петров.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлап килдизи — 2-18-10
Менеджер: И.А. Ондар, каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректор: Ч. О. Саая — 2-17-94

Харылзаа, информация тех-нологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албан-ның Тыва Республика тала-зы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-хээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының бодаалдары редакцияның ту-ружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылгалы дээш авторлар боттары харыылаар.
Чагылдыга индекс: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда чаңгыс катап үнөр. Хемчээли 5 парлаар ама.
Номери парлаггаже дугаары: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонне долгаар.